THE

JOURNAL OF VEDIC STUDIES

(Issued three times a year)

The Journal publishes unknown and rare Vedic texts in critical editions, and contains articles dealing with higher criticism, exegesis and comparative studies

---

Annual subscription Rupees 12 or Shillings 20

Books for review should be sent to the Chief Editor

Published by

MESSRS. MEHAR CHAND LACHHMAN DAS

Sanskrit Booksellers and Publishers

LAHORE

(India)

IN PRESS

Kaṭha Brāhmaṇa. The Brāhmaṇa fragments printed by L. von Schroeder and Caland have been much improved upon with the help of new mss., and several new Brāhmaṇas added with a very useful introduction, notes and appendices.

Śāṅkhāyana-Śrautasūtra, translated into English by the late Prof. Dr. Caland and Prof. Dr. Raghu Vira. This is the first English translation of a Śrautasūtra.

Maitrāyaṇīya-Saṃhitā-Padapāṭha, accented. It contains the padapāṭha of the Brāhmaṇa portion as well, which was not available to L. von Schroeder, the editor of the Saṃhitā.

PUBLISHERS

Messrs. MEHAR CHAND LACHHMAN DAS
Sanskrit Booksellers & Publishers
Said Mitha, Lahore

VEDIC MYSTICISM

Being rhythmic renderings of Vedic verses

BY

RAGHU VIRA, M. A., PH. D., D. LITT. ET PHIL.

समुद्रो अस्मि विधर्मणा

THE UNBOUNDED OCEAN AM I

Poets, philosophers and mystics from all parts of the world have been charmed by the music and freshness of the renderings
The originals and the translations are given on opposite pages

MEHAR CHAND LACHHMAN DAS
Said Mitha, Lahore

Rupees five *1933* Shillings 7/6

THE

JOURNAL OF VEDIC STUDIES

JANUARY, 1934

CONTENTS

FOREWORD

The world of to-day is rapidly tearing itself away from the past. It has withdrawn its allegiance therefrom and is allowing it to perish. It is as true in India as in the West. There are only a few who, either out of love or intense inquisitiveness, would not let it pass beyond the horizon. A number of these few of the nineteenth century made passionate efforts to rescue the old wisdom that was still stored in the scattered hamlets of India. Works of astounding value were rescued and re-stored in the safe vaults of modern sanctuaries, the Universities and Research Institutes. Many were closely studied; and the printing press multiplied them for wider circulation.

The nineteenth century enthusiasm has now spent much of its force in the West. The printers no more reproduce the ancient things (and particularly not those that pertain to the Veda). They are busy with the sheets of evaluation, the critical studies, which also are losing their charm because they bring to light no new material.

In India we are struggling to start new waves. On these we shall carry the words of antiquity to eager ports. There is yet time for the transport, but it would not be long before our treasures begin to perish in their storerooms and be lost for ever. Indologists, come and join us. Let there be concerted effort, and the stately word-structures of the ancients would once more stand high in their grandeur of design and nobility of purpose.

GONĀMIKA

One of the Newly Discovered Pariśiṣṭas of the Maitrāyaṇīyas

edited by

RAGHU VIRA

The Gonāmika is a unique contribution to our knowledge of the ancient cattle rites. For the Maitrāyaṇīyas we have three sources: (1) The second prapāṭhaka of the supplementary book IV of the Maitrāyaṇī-Saṃhitā, which is available in L. v. Schroeder's edition (2) Mānava-Śrautasūtra, 9. 5. 1-3, which is available only in manuscripts[1] (3) The present Pariśiṣṭa, which together with others is attached to the Vārāha-Śrauta ms., Baroda Oriental Institute, No. 11234. No second manuscript has yet been discoverd.

The Vārāha and the Mānava derive their contents entirely from the Saṃhitā. For referring to the Brāhmaṇa portions of the Saṃhitā they use vyākhyātam. The use of iti vijñāyate had not crystallised by their time. For the Saṃhitā the regular term is nigada. There are only a few linguistic changes, mainly substitutions of older or difficult words and forms by the later and simpler ones.

The footnotes record the variations of the three versions. The Mānava can even be reconstructed.

---

1 I could obtain for my use only the photo manuscript belonging to the library of the late Prof. W. Caland.

रेवत्यां पशुकर्माणि कुर्वीत[1]॥१॥ भिन्नेन स्रवता न हस्ता अवनेनिजीत न पिबेत्[2] ॥२॥ अयस्पात्रेणेत्येके॥३॥ तद् द्वेषप्रतिषेधार्थाय[3] ॥४॥ यं द्विष्यात् तस्यै[4] गवां मध्ये ऽरण्ये ऽधीते[5] गोनामभिराह्वयेत्[6] ॥५॥ सँश्रृङ्गीं प्रातः[7] प्रतीचीमवस्थाप्याधस्ताद् दर्भानास्तीर्य मूर्धनि गोनामभिर्[8]स्तिस्र आहुतीः पशुकामो जुहुयात्[9] ॥६॥ अग्निवेलायां[10] दीप्यमानं भ्रातृव्यस्य गृहादाहृत्येन्वानो वारु[11] (?) जागृयात्[12] ॥७॥ श्वो भूते[13] उपोदये सूर्यस्य हस्ता अवनिज्य दर्भस्तम्ब उदशरावं निर्वपेत्[14] —कामंकामं मा

1 Cp. MS 31. 8–9 यत् किंच पशूनां कुर्वीत तद् रेवत्यां कुर्वीत, Mān. रेवत्यां चित्रायाँ वा पशुकामः कर्म कुर्वीत. But for the differences noted in our footnotes the Gonāmika of Mān. is identica with that of the Vār.

2 Cp. MS 21. 16–18 अथासुरा अदुह्रायस्पात्रेण स्रवता सुराम्। ते ऽस्रवन्। स्रवत्यस्य भ्रातृव्यो य एवँ वेद। तस्मात् स्रवता न हस्ता अवनेनिजीत न पिबेत्

3 The ms. तद्वेशप्रतिशेधोर्था, Mān. तद्देशप्रतिषेधमित्यपरे

4 The ms. द्विष्येतेस्य

5 The ms. रणयोधीत, Mān. रणये धीते

6 Cp. MS 22. 8–9 अथ यथासुरा आह्वयँस्तेभ्यो वा अत्रसत्। यं द्विष्यात् तस्य तथा गोष्ठ आह्वयेत्. The passage rather suggests the correction of ऽरण्ये ऽधीते to ऽसुराधीतैः, which would then be joined on to गोनामभिः.

7 Mān. पुरस्तात् for प्रातः

8 For मूर्धनि गोनामभिः Mān. reads काम्यायै स्वाहेति मूर्धनि

9 Cp. MS 22. 9–11 एतैरेव जुहुयात्। गोनामैः सँश्रृङ्ग्या गोर्मूर्धन् पशुकामः। काम्यायै स्वाहा अव्यायै स्वाहेलान्दायै स्वाहा इति

10 Mān. अपरस्यामग्निवेलायां

11 Mān. गृहादाहृत्येधने रात्री. Cp. MS 23. 2–3 दीप्यमानं भ्रातृव्यस्य गृहादाहरेत्। आ तु सूर्यस्योदेतोर्जागृयात्

12 Mān. adds उत्तरो निगदे व्याख्यातः

13 For श्वो भूते Mān. has प्राचानप्रवणे च समूले पशुकाम

14 Mān. निनयेत्

आवर्तय इति[1] ॥८॥ गोभिः समेत्य[2] प्रशस्ताः स्थ कल्याण्यः इति ब्रूयात्[3] ॥९॥ एकाष्टकायां चतुष्पथेऽङ्कशो गां कारयेत्[4]॥१०॥चतुष्पादव[5] इति तिलैरवकिरेत्[6] ॥११॥यो य आगच्छेत् तस्मैतस्मै[7] दद्यात्[8]॥१२॥उत्तरो निगदे[9] व्याख्यातः॥१३॥वसीयस्येहि इति[10] सप्त देवगव्यः[11] ॥१४॥ चिदसि इत्युत्तरैः[12] सप्त॥१५॥ तासामनुप्राणेति[13] प्रथमा[14] ॥१६॥ एह्यन्ता[15] उत्तराः[16] ॥१७॥ सप्त स्थवीर्यम्। सप्तानां गवामाज्यम्। पयसि[17] चरुः ॥१८॥ सारस्वतं पयसि स्थालीपाकँ श्रपयित्वा सरस्वती (?) इत्यृग्भ्याँ स्थालीपाकस्याज्यस्य वा जुहुयात् ॥१९॥ वसीयस्येहि इति पूर्वाभिर्हुत्वोत्तरा निगदेत् ॥२०॥ दिविः[18](?) इति हुत्वानुनिगदेत्[19] ॥२१॥ यो वैश्यः शूद्रो वा बहुपुष्टः स्यात् तस्य गवाँ साण्डँ वत्सतरमपनयति—

1 Cp. MS 24. 7-8 यत्र प्राचीनप्रवणँ समूलं भूम्या स्यात् तदुपोदये सूर्यस्य हस्ता अवनिज्य दर्भस्तम्ब उदशरावं निनयेत्—कामंकामं मा आवर्तय इति

2 Mān. सहेत्य

3 Cp. MS 24. 14-15 यत्र गोभिः संगच्छेत तद् ब्रूयात्—प्रशस्ताः स्थ कल्याण्यः इति

4 Cp. MS 25. 4-5 तद्य एवँ विद्वानेकाष्टकायां गाँ हते···

5 ? Thus temporarily emended. The ms. चत्तुद्रव

6 This sūtra is missing in MS and Mān.

7 The ms. has missed the second तस्मै

8 Mān. adds श्वो ऽन्यां कारयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् पशुकामः

9 The ms. निगद-

10 Mān. वसीयस्येहि श्रेयस्येहीति, MS 26 13-14 वसीयस्येहि··· सूनृता एहि

11 Cp. MS 27. 12 एता वै सप्त देवगव्यः

12 Mān. चिदसि मनासि धीरसीत्युत्तराः, MS 26. 14-27. 1 चिदसि··· सुहवा ना एहि

13 To be emended to तासामनुप्राणान्ता ? Mān. °मनुप्राणान्ताः. अनुप्राण refers to the last word in विश्वा त्वं भूतानुप्राण MS 26. 15.

14 Vār. and Mān. mss. प्रथमाः

15 एहि refers to the close of the last verse सुहवा ना एहि MS 27. 1.

16 Mān. adds सह रायस्पोषेण देवीर्देवीः [MS 27. 2-6] इत्यनुनिगदति । संग्रामं जिगीषन् श्येनयोः संदृश्यमानयोः पूर्वाभिर्हुत्वोत्तरा निगदेत् । यत्र समूला ओषधीरुपगच्छेत् पशून् वा तत् । एता एह्यन्ता सप्त जपेत्. Cp. MS 28. 1-2, 7-8 °जयति सग्रामम् ॥ यत्र समूला (MS सं मूला to be corrected) ओषधीरुपगच्छेत् पशून् वा तत् । एता एव सप्त वदेत्

17 From पयसि upto the end of sūtra 21 Mān. has सप्तानां पयसि स्थालीपाकः । यस्य सप्त स्थविराश्चरमामन्तमा स्युः पूर्वाभिर्हुत्वोत्तरा निगदेत्. Cp. MS 28.9 -11 सप्त स्थवीर्येण याजयेत् । यस्य सप्त स्थविराश्चरमामन्तमा स्युर्वसीयस्येहि श्रेयस्येहि इत्येतदेतदेवास्मा अत्याह्वयति

18 Perhaps सह रायस्पोषेण देवीर्देवीरिति MS 27. 2-6.

19 The ms. °नुनिगददिति

इलान्दाः स्थ इति[1] ॥२२॥ आयुर्मे दाः इति स्वासु[2] गोष्ठे ऽपिविसृज्य[3] परस्यात्याह्वयेत्—वसीयस्येहि श्रेयस्येहि इति[4] ॥२३॥ एतदेतदेवास्या अत्याह्वयति[5] ॥२४॥ नास्य किंचनोदशिषत्[5] ॥२५॥ व्याहृत्य ग्रामकामँ याजयेत् ॥२६॥ सारस्वत ऋग्भ्याँ स्थालीपाकस्य वा जुहुयात्[6] ॥२७॥ इत्यतः प्रभृति समानं पशुकाम्यं च[7] ॥२८॥ सर्वासां दुग्धे चतुःशरावमोदनं पक्त्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरेत्[8] ॥२९॥ तेभ्यो गा वासो हिरण्यँ वा दद्यात्[9] ॥३०॥ पुण्यं प्रशस्तम् इति ब्रूयात्[10] ॥३१॥ भद्रं कल्याणम् इति ब्रूयात्[11] ॥३२॥ धेनुर्भव्या इति[12] ब्रूयात्[11] ॥३३॥ अदानीयायै[13] गां दत्त्वा न मे तदुपदम्भिषः इति[14] जपेत्[15] ॥३४॥

इति गोनामिके प्रथमं खण्डम्[16] ॥ १ ॥

---

1 Mān. °वत्सतरमिलान्दा स्थ पूष्णो नक्षत्रं पोषयिष्णिवत्यपमयेत. Cp. MS 28. 11–13 यो वैश्यः शूद्रो वा बहुपुष्टः स्यात् तस्य गवाँ साण्डँ वत्सतरमपमयेत—इलान्दाः स्थ इति ···पूष्णो नक्षत्रं पोषयिष्णु इति. Vār. अपनयति is a "correction" of the lectio difficilior अपमयेत

2 i. e. among his own cows.

3 Mān. स्वासु गोष्ठास्ववसृज्य. For the subsequent Mān. text see note 6.

4 Cp. MS 28. 14–16 आयुर्मे दा वर्चो मे दा रयिं मे दाः पुष्टिं मे दाः इति···तमितो ऽभि [v.l. ऽपि] सृज्याथे३तो ऽत्याह्वयेत्—वसीयस्येहि श्रेयस्येहि इति

5 Sūtras 24, 25 are identical with MS 28. 16–29. I.

6 Cp. MS 29.1–2 ग्रामकामँ याजयेत् सारस्वत ऋग्भ्याम्. The Mān. text for परस्यात्याह्वयेत् (sū. 23) up to जुहुयात् is वसीयस्येहि श्रेयस्येहीति परस्यात्याह्वयेत् । सरस्वन्तं पयसि स्थालीपाकँ श्रपयित्वा सारस्वत ऋग्भ्यामाहुतीर्जुहुयात् । एतेन ग्रामकामो यजेत्

7 See MS 29. 3–5.

8 For this and the preceding sūtra Mān. has तथा पशुकामः । सर्वासां दुग्धे चतुःशरावमोदनं पचेद् ब्राह्मणेभ्यः पशुकामः । न छिन्नं देयमिति व्याख्यातम्. Of this सर्वासां···देयम् is from MS 29. 5–6, 7–8.

9 Cp. MS 29. 8 वासो हिरण्यँ वा देयम्

10 The sūtra is from MS 29. 11–12. For sūtras 30, 31 Mān. has ता भद्रं भद्रमिति ब्रूयात्, which is followed by a long passage, very likely an interpolation.

11 Sūtras 32, 33 only in Vār. and Mān.

12 The ms. धेनुं भव्येति, Mān. पुण्यं क्षत्रमिति

13 The ms. अनिंदनीयाय, Mān. अदीक्षिणीयाय

14 The ms. °दम्भिषदिति

15 Cp. MS 29.13–14 यदि मन्येतादानीयाया दामित्येतदेव यजुर्वदेत्—न मे तदुपदम्भिषर्धृषिर्ब्रह्मा यद्ददाः इति

16 Here ends Mān. 9. 5. 2.

वीर[1]वतीर्भूयास्त या[2] नो वीर[3]वतो ऽकर्त **इति पुमाँसं जातमभिमन्त्रयेत[4]** ॥१॥ भूयसी-र्भूयास्त या नो भूयसो ऽकर्त **इति स्त्रियं जाताम्** ॥२॥ अन्नादा भूयास्त ये नो ऽन्नादानकर्त **इति बलिहृतो ऽभिमन्त्रयेत** ॥३॥ भूयाँसो भूयास्त ये नो भूयसो ऽकर्त **इति[5] सभासदः** ॥४॥ **पादौ प्रत्यवहरेदुपतिष्ठेद् वा[6]** ॥५॥ पुण्या पुण्यमसूश्चित्रा चित्रमसूद् दैडो[7] मे भगवो ऽजनिष्ठा मैत्रावरुण ऊर्जा मे भगवः सह जनिष्ठाः[8] सँविदं मे विन्द **इति पुँसाम्[9]** ॥६॥ पुण्या पुण्यामसू-श्चित्रा चित्रामसूद् दैडी[10] मे भगवत्यजनिष्ठा मैत्रावरुणी रायस्पोषेण मे भगवती सह जनिष्ठा ज्ञात्रं मे विन्द **इति स्त्रियः[11]** ॥७॥ **एकाष्टकायाँ वत्सानेकैकमभिमन्त्र्य सर्वान् सहाभिमन्त्रयेत[12]** ॥८॥ पुण्याः पुण्यानसुवँश्चित्राश्चित्रानसुवन् दैडौ[13] मे भगवन्तो ऽजनिढ्वं मैत्रावरुणा ऊर्जा मे भग-वन्तः सह[14] जनिढ्वं सँविदं मे विन्दत **इति पुँसाम्[15]** ॥९॥ पुण्याः पुण्या असुवँश्चित्राश्चित्रा असुवन्

1 The ms. वार°, Mān. वार्

2 For sūtras 1–3 Mān. reads °भूयास्त येति व्याख्यातमा बलिहृतः

3 The ms. वार°

4 The ms. °मन्त्रयेते. Up to पादौ प्रत्यवहरेद् in the fifth sūtra the text is from MS 29. 16–30. 2.

5 Mān. gives the pratīka भूयाँसो भूयास्त इति

6 For उपतिष्ठेद्वा Mān. reads उपोपतिष्ठेति च, and for the following sūtras it gives only the pratīkas पुण्या पुण्य-मसाविति व्याख्यातं पुण्यमसाविति च

7 The ms. देवो. Cp. note 10.

8 The ms. सहाजनिष्ठा

9 MS 30. 3–5 पुण्या···विन्द इति पुमाँसं जातमभिमन्त्रयेत

10 For दैडी the ms. has ऐंद्री. Cp. note 7.

11 MS 30. 6–8 पुण्या···विन्द इति स्त्रियं जाताम्

12 Mān. एकाष्टकायां तूष्णीँ सर्वान् सँसृज्य Cp. MS 30. 9–11 ये प्राचीनमेकाष्टकायां जायन्ते···ये प्रतीचीनं···तानुभयान्त्सहाभि-मन्त्रयेत

13 The ms. is corrupt. For असुवन् दैडा it has असू अर्धमौणौ. Cp. notes 7, 10. For दैडा Mān. reads ऐडो.

14 Vār. and Mān. mss. सहा–

15 For पुँसां Mān. has पुँसो जातान्

दैडयो मे[1] भगवत्यो ऽजनिढ्वं मैत्रावरुणयो[2] रायस्पोषेण मे भगवत्या सह[3] जनिढ्वं ज्ञात्रं मे विन्दत इति स्त्रीणाम्[4] ॥१०॥ धेनुंधेनुम् इति ब्रूयात् ॥११॥ धेनुर्भव्या[5] इति ब्रूयात् ॥१२॥ न हत इति ब्रूयात् कुरुत इति ब्रूयात्[6] ॥१३॥ न अन्तर्वत्नी इति ब्रूयाद् गर्भिणी[7] विजन्या इति ब्रूयात् ॥१४॥ भुवनमसि[8] सहस्रमिन्द्राय त्वा स्रमो ऽददाद् यावतीनामिदं करोमि भूयसीनामुत्तराँ समां क्रियासम् इति गवां लक्ष्माणि[9] कुर्यात् ॥१५॥ पुँसस्त्रियः इति व्यत्यासँ षण्णां चतुर्णां[10] वेत्तुकाण्डमप्सु वासयित्वा[8] ॥१६॥ यस्य दक्षिणतः प्रतिभिन्नम् इति[11] ब्राह्मणेन[12] व्याख्यातम् ॥१७॥ इह प्रजा विश्वरूपा रमन्ताम् इति गाः सायमायतीरभिमन्त्रयेत[13] ॥१८॥ सँ वः सृजत्वर्यमा इति गाः सँसृजेद् या अस्य पुरी[14] स्युर्याश्चान्यतो विन्देत[15] ॥१९॥ रेवती तन्तिः इति तन्तिं वितनुयात्[16] ॥२०॥ दधि घृते संनीय[17] रय्या त्वा पुष्ट्या ऽनुमार्ज्मि[18] इत्यनुमार्ष्टि[19] ॥२१॥ प्रविमुक्तवत्साया व्रता[नि[21] न रिक्ता स्यान्नोपर्युपरि संचरेयुर्नाभिवर्षेन्नाभित-

1 The ms. असूर्द्धमेरयौं मे, Mān. असुवंनैडी मे

2 Mān. मैत्रावरुणी

3 The ms. सहा-

4 Mān. स्त्रीर्जाताः, and adds तानुभयान् सहाभिमन्त्र्यायतनी

5 The ms. धेनुं for धेनुर्. For Mān. also the Vedic Concordance records धेनुं as a var. lec. for धनुर्.

6 Sūtras 13–15 are from MS 31. 1–6. The variations are noted in their due place.

7 MS and Mān. omit गर्भिणीं

8 Mān. इक्षुकाण्डमप्सु वासयित्वा लोहितेनायसा (the ms. °तेनायसेन) वा (MS 32. 11–13) भुवनमसि

9 MS and Mān. लक्ष्म

10 षण्णां चतुर्णां appears in Mān. as षण्णां चतसृणां and is placed before पुँसः. इक्षुकाण्डं° having been already given is naturally omitted here.

11 MS 31. 10–32. 5.

12 Mān. omits ब्राह्मण-

13 Except for the the entire mantr. tical with MS 32. °येत् for °येत° at th

14 The ms. पुर

15 MS 33. 1–5 supplie: the mantras and the

16 From MS 33. 1(प्राचीमुदीचीं वा

17 Mān. सँसृज्य

18 Vār. and Mān.

19 Cp. MS 33. 12–13 त्वा पुष्ट्यानुमार्ज्मि इति

20 The ms. आवमु, Mān. प्रमु°

21 In the ms. नि of व्रतानि and the rest of the sūtra has fallen out.

पेत्[1] ॥२२॥ वृषभमुत्सृज्यन्[2] पिता वत्सा[3]नाम् इति वृषभस्य दक्षिणे कर्णे जपति[4] ॥२३॥ यो वैश्यः शूद्रो वा बहुपुष्टः स्यात् तस्य गवां गोष्ठादेकवि॑ँशति॑ँ शकान्याहृत्यै-कवि॑ँशतिमाहुतीः पशुकामो जुहुयात्[5] ॥२४॥ गोनामभिर्दैवगवीभिरग्रतः ॥२५॥ नामिनीः पुरस्तात् पूतेन प्रतीचीमवस्थाप्याधस्ताद् दर्भानास्तीर्य भसदि गोनाम-भिस्तिस्र आहुतीः [हुत्वा ?] पशुकाम आकूतिहोमं जुहुयात्[6] ॥२६॥ यासामिन्द्र उदाजत[7] इति चत्वार आकूतिहोमाः ॥२७॥ तेषामेकैकेन प्रातरन्तर्गोष्ठासु गोषु जुहुयात्[8] ॥२८॥ एतैरेव जुहुयाद् गोष्वाकृतासु[9] ॥२९॥ एतैः संग्रामे[10] ॥३०॥ मित्र-भृतः इत्यश्वानभिमन्त्रयेत्[11] ॥३१॥ रोहिणीर्वो वृञ्जे इति[12] सप्ताहुतीः पशुकामो जुहुयात् ॥३२॥ उत्तमो निगदे व्याख्यातः ॥३३॥ गोर्वर्चसम्[13]—अनुगुप्तस्य सर्पिषः उभयेषां त्वा देवमनुष्याणां प्रियां करोमि इति श्रोत्रियस्य मुखँ संमार्ष्टि[14] ॥३४॥ कुमार्याः पति-कामायाश्च[15] ॥३५॥ अमुष्य इत्यवघ्रूत (?) ॥३६॥ उत्तमो निगदे व्याख्यात उत्तमो निगदे व्याख्यातः ॥३७॥

इति गोनामिके द्वितीयं खण्डम् ॥

---

1 Cp. MS 33. 13–14 तस्या व्रतं न रिक्ता स्यान्नोपर्युपरि संचरेयुर्नाभिवर्षेन्नाभितपेत्

2 Mān. ऋ°

3 After वत्सा Mān. does not correspond with our text. The passage runs upto the end of 9. 5. 3 and is probably an interpolation.

4 Cp. MS 33. 17–19 पिता वत्सानां ''इत्यृ-षभस्य कर्णं उत्सृजमानो वदेत्

5 From MS 34. 1–2, which, however, omits पशुकामः.

6 Cp. MS 34. 3–4 एतैरेव जुहुयाद् गोनामैर-प्रेत्वर्या गोर्भसदि पशुकामः

7 MS 34. 6–14.

8 Cp. MS 34. 17 प्रातरेवान्तर्गोष्ठासु गोषु होतव्यम्

9 From MS 34. 18.

10 Cp. MS 34. 19 एतैरेव जुहुयात् संग्रामे

11 See MS 34. 19–35. 1. The ms. °मन्त्र-येत्

12 MS 35. 1–5.

13 Cp. MS 37. 6 एतद्वै गोवर्चसं न सर्वस्मा इव कुर्यात्

14 See MS 37. 3–5.

15 Cp. MS 37. 5–6 एतेन कुमार्या एतेन पति-कामायाः

DRĀHYĀYAṆA-ŚRAUTASŪTRA

With the Commentary of Dhanvin

Paṭalas 11–15

edited by

RAGHU VIRA

Thirty years ago Dr. J. N. Reuter of the University of Helsingfors in Denmark had printed the first ten paṭalas and four sūtras of the eleventh of this Śrauta and its commentary, and a promise was held out for completing the work in two more parts. The promise was never made good. After getting an assurance from the Publishers, Messrs. Luzac and Co., London, that there is no further possibility of their continuing the work I procured the manuscripts that were in my reach and began with the 11th paṭala. They are all written in the Devanāgarī script :

(1) Panjab University Library, Lahore, No. 5620a. Text only, paṭ. 1–22.

(2) Dr. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona, very kindly presented to me this beautifully written and complete ms. of the text and com.

(3) Pb. Univ. Lib., Lahore, No. 5451. Text and com., complete.

In the meanwhile I got Reuter's unpublished text for the five paṭalas, 11 (excluding the first four sūtras)–15. Herein were collated the following manuscripts :

A. Devanāgarī mss.:

(1) India Office, London, Colebrook Collection, No. 363b. Text only, complete.

(2) India Office, London, Colebrook Coll., No. 363a. Text and commentary, paṭ. 1–11.

Bodleyan Library, Oxford, Wilson Coll., No. 328. Text and Com., paṭ. 12–15. 4. 9.

The two mss. are really one ms. split into two. They are written in the same hand.

(3) Calcutta Sanskrit College, No. 259. Text and com., complete.

B. Grantha mss.:

(4) India Office, London, Burnell Coll., No. 152. Text only, complete.

(5) India Office, London, Burnell Coll., No. 187. Text and com., paṭ. 1–21.

In our critical apparatus they are denoted by Da, Df, De, Ga, Gb respectively. Our own mss. are Db, Dc, Dd. Of these the largest number of individual readings are shown by Gb. Dcde form one uniform group. Dcd mark the end of every sūtra by the addition of iti. It is a very convenient device and one wonders why it did not get wide currency in ancient times. The mss. do not show the colophons either completely or systematically. Clerical errors of every type are rather numerous. It was not possible to register all of them. The editor had to exercise his judgement oftener, than he is usually called to. I have met misinterpretations of ligatures, wrong combinations leading to "ghost-words" and to false accomoda-

tion, assimilation of words and of terminations, anagrammatism, metathesis (either of words or of whole passages), substitution of synonyms, haplography, lipography, dittography, and adscripts. Being traceable to single mss. they were of no material use for reaching back to the original, and hence they were rejected.

These eight mss. fairly settle the text. The collation of more mss. would not, I am sure, take the editor any nearer to the original, as it was known to the commentator Dhanvin. The Sūtra had already been conflated before the time of Dhanvin, that is before Sāyaṇa who quotes Dhanvin extensively.

The Śrauta text given in the following pages is after the commentator. He is a fairly safe guide. He is a master of his tradition[1] and his choice of the readings is remarkably good. But there are instances where difficulties arise. The only passage where I have taken courage to put in the text, what Dhanvin expressly calls an apapāṭha, is 11. 1. 7 मानो भद्रः (instead of Dhanvin's आ नो भद्रः). In the very next sūtra, however, I have allowed मूलतः to remain where Dhanvin puts it. मूलतः really belongs to the end of sūtra 7. For the division of the text into sūtras Dhanvin (or a lost predecessor of his) alone is responsible. Agnisvāmin, who is commenting on the Lāṭ., has a totally different division.[2]

THE DRĀHYĀYAṆA AND THE LĀṬYĀYANA ŚRAUTASŪTRAS

The two Sūtras belong respectively to the Rāṇāyanīya and the Kauthuma Śākhās of the Sāma-Veda. Their comparison leads us to great antiquity, when (excepting slight differences in ritual), their text was one. We are forced to this conclu-

1 When tradition fails him, he allows a free play to his fancy.

2 Rāmakṛṣṇa Dīkṣita (alias Nānābhāī, son of Dāmodara Tripāṭhī), another commentator of Lāṭ., does not always follow Agnisvāmin.

sion by the verbal identity in the vast majority of the sūtras. Their sequence also is mostly uniform. Even in the matter of division of chapters (adhyāyas in Dr., prapāṭhakas in Lāṭ.) the agreement is very close. In each case a chapter is divided into 12 sections[1]. But of greater significance are the variations themselves. The variations consist in additions, paraphrases and change in sequence. The additions are numerous in the Dr., and they exceed the other variations. Now, the additions generally are of the nature of adscripts, marginalia or interlinear glosses.[2] They can be thrown out without affecting the smoothness of the context. When one is a paraphrase of the other, or there is a change in sequence, the process of evolution does not reveal itself so readily. On the whole the Lāṭ. has preserved a purer text.

1 The Dr. has also a secondary division into paṭalas.

2 E. g. Dr. 11. 1. 8 या स्वयंवक्रा सेन्द्रणाता explains इन्द्रणाता of the preceding sūtra.

रोहितेनानडुहेनोत्तरलोम्ना[1] चर्मणापिहितः स्यात् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तो वाणश्चर्मणा छादितः स्यात् । वाणमुखस्य बिलं चर्मणा छादये-दित्यर्थः ॥

तस्य[2] दशसु पश्चाच्छिद्रेषु दशदश तन्त्यो बद्धाः स्युर्मौञ्ज्यो दार्भ्यो वा ॥ २ ॥

तस्य वाणस्य पश्चाद्भागे मुखादितरस्मिन् प्रान्ते दश छिद्राणि कृत्वा प्रत्येकं[3] दशदश तन्तवो बद्धाः स्युः । मौञ्ज्यो[4] वा[2] दर्भमया वेति ॥

त्रिष्विति शाण्डिल्यः।चतुस्त्रिंशन्मध्यमे त्रयस्त्रिंशतावभितः ॥ ३ ॥

त्रीण्येव छिद्राणि कृत्वा मध्यमे चतुस्त्रिंशत्तन्तूनितरयोस्त्रयस्त्रिंशताविति । एवं शततन्तुर्वाण इति ॥

पुरस्तादेकैकशस्तास्त्रेधं विभज्य भूर्भुवः स्वः[5] इत्येताभिः पृथगु-त्तरोत्तर्युदूहेत् ॥ ४ ॥

एकैकश उदूहेदित्यन्वयः । बन्धनात् प्रागेव तास्त्रेधं समं[2] विभज्य मध्यमं भागमेकाधिकं कृत्वा प्रतिवर्गं पृथग्व्याहृतिभिः प्रत्येकं तन्तूनुदूहेत् । छिद्रेषु तन्तू-नासृज्योर्ध्वमुदूह्य बिले बध्नीयादित्यर्थः । उत्तरोत्तरीति कोऽर्थः । बाह्यच्छिद्रे प्रथमं कुर्यान्मध्यमे द्वितीयं ततोऽभ्यन्तरे तृतीयमपवर्गमिति । तेन प्रथमां व्याहृतिमुक्त्वा बाह्ये छिद्रे त्रयस्त्रिंशत्तन्तून् बध्नीयात् । प्रतितन्तुमावर्तयेत्[6] ।

1 Gb लो॰

2 Gb om.

3 Gb adds तेषु

4 Gb मौंज्यो

5 DcGb सुवर्

6 Gb तंतुमंत्रमावर्त्तयेते

ा उदूहेदिति वचनात् । एवं मध्यमे छिद्रे द्वितीयया व्याहृत्या तृतीये छिद्रे या व्याहृत्येति । यदा पुनर्दश छिद्रेषु दशदश[1] तन्तवस्तदापि त्रैधं विभज्य तेभिरुदूहनमिति ॥

तमभिमृशेत्—वदो वद वदा वदी वदो वदोरुः[2] पृथुः[3] सुगः सुगन्त्वः[4] कर्मः करणः[5] करः करस्युरभीषाट् चाभीषाही[6] चाभिमातिहश्चाभिमातिहा च सासहिश्च सहीयांश्च सहस्वांश्च सहमानश्चोद्वयाश्च बृहद्वयाश्चं सवयाश्च वृद्धवयाश्चैन्द्रीं वाचं बृहतीं विश्वरूपां शतायुषीं[10] प्रवद देव वाण इति ॥ ५ ॥

तं वाणमेवं कृत्वा मन्त्रेणाभिमृशेदिति ॥

शिथिलांस्तन्तूनायच्छेत्—

एभिर्नो वाण तन्तुभिः शतं राद्धीरिहावद[11] ।

अरात्स्म सर्वे ऽताष्म[12] जीवा ज्योतिरशीमहि ॥

इति ॥ ६ ॥

यदि तन्तवः शिथिलाः स्युश्छिन्नाः स्युस्तदा तान् सर्वान् समं[13] संधाय[14] च्छेन्मन्त्रेणेति ॥

वाक् सर्व[15] मनो ज्योतिर्मानो[16] भद्रः इति जपित्वा वादयेदिन्द्रणतयेषीकया वेतसशाखया च सपलाशया ॥ ७ ॥

आ नो भद्रः इति मन्त्रपाठः । मानः इत्यपपाठः । सपलाशया वेतसशाखया ा च वाणं वादयेदिति[17] ॥ इन्द्रणतयेति पदस्य स्वयमेवार्थमाह—

मूलतो या स्वयंवक्रा सेन्द्रणता ॥ ८ ॥

ef om. the second दश

दो यः

er पृथुः (without variants)

b सुगंधः

रुणः, Gb करुणः

चाभि॰

om.

m.; Dc समवयाश्च

हद्व॰ (= Lāṭ.)

10 DceGb ॰षं

11 Db राद्धिमिहा॰, Gb ॰रिहावत

12 Db तारिषु, Dce ॰रिष्म, Gb तारिषष्ठ

13 Gb om. सर्वान् समं, Df om. समं

14 Gb समाधाय

15 Gb सर्वा

16 Dab ज्योतिरा नो

17 Gb om. इति

या मूलप्रदेशे स्वयमेव वक्रा भवति[1] सेन्द्रणता । इन्द्रेण नता इन्द्रणता दैवान्नतेत्यर्थः[2] ॥

प्राणाय त्वा [PB 5.6.14] इत्यूर्ध्वमुल्लिखेत् अपानाय त्वा [l.c.] इत्यवाञ्चम् ॥ ६ ॥

छिद्रप्रदेशादारभ्य यावन्मुखमूर्ध्वमुल्लिख्य वादयेत् । तथा मुखप्रदेशादारभ्य अपानाय त्वा इत्यवाञ्चमवलिखेदिति ॥

व्यानाय त्वा[3] [l.c.] इति त्रिः संल्लिख्योदञ्चं वाणं प्रोहेद्ब्राह्मणमुक्त्वा इममुल्लिखन्नास्व इति ॥ १० ॥

व्यानाय त्वा इति त्रिः[4] संल्लिख्य इममुल्लिखन्नास्व इति कंचिद्ब्राह्मणमुक्त्वा तस्य हस्तयोरुदञ्चं वाणं प्रोहेदिति ॥

प्रथमः खण्डः ॥१॥ ॥४॥

आहत दुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणाः इति ब्रूयात् ॥ १ ॥

आहत आघ्नत दुन्दुभीनिति प्रैष इति ॥

अलाबुवीणां वक्राकपिशीष्ण्यौं[5] च पूर्वस्यां द्वारि बहिःसदसम् ॥ २ ॥

अलाबुवीणा प्रसिद्धा । वक्रा नाम वीणाविशेषः । तथा कपिशीष्णीं च । तास्तिस्रो वीणाः सदसः पूर्वस्यां द्वारि बहिःसदसं वीणावादिनो वादयेयुरिति ॥

वक्राकपिशीष्ण्यौ दुन्दुभींश्च प्रतिमन्त्रयेत—

यो वक्रायां कपिशीष्ण्यां[6] दुन्दुभौ[7] यश्च वाद्यम् ।
घोषो यो[8] महतो महांस्तेन नो राद्धिमावद ॥

इति ॥ ३ ॥

आवदेत्येकवचनं वाग्देवताभिप्रायमिति ॥

महावीणापिशीलवीणे चापरस्यामन्तरिति गौतमशाण्डिल्यौ बहिरिति धानंजय्यः ॥ ४ ॥

1 Dd adds इति
2 Gb दैवन°
3 DdGb repeat व्यानाय त्वा (=Lāṭ.)
4 Gb त्रिभिः
5 DeGb °ष्णीं (=Lāṭ.)
6 DbceGb °ष्ण्यौं
7 Gb adds च
8 Gb घोषयोर्

अपरस्यां सदसो द्वार्यन्तर्बहिर्वेदि[1] वीणाद्वयं वादयेयुः ॥ तयोश्च प्रति[2]-मन्त्रणं कार्यमित्याह—

अलाबुवीणापिशीलवीणे च प्रतिमन्त्रयेत—

अलाबुवी पिशीली[3] च यं मन्त्रमधिजग्मतुः ।

तेनेदमुपगायतां ते साम महयिष्यतः ॥

इति ॥ ५ ॥

स्पष्टमिति ॥

पश्चिमेनोपगातॄन्[4] द्वेद्वे एकैका पत्नी काण्डवीणां पिच्छोरां[5] च व्यत्यासं वादयेत् ॥ ६ ॥

सत्त्रिणां यजमानानामेकैका पत्नी पश्चिमेनोपगातॄनासित्वा द्वेद्वे वीणे व्यत्यासं वादयेत् । प्रथमं काण्डवीणां ततः पिच्छोरां[6] पुनरप्येवमेव सर्वा इति ॥

उपमुखं पिच्छोरां[5] वादनेन काण्डमयीम् ॥ ७ ॥

उपमुखं स्थापयित्वा मुखमारुतेन पिच्छोरां[6] वादयेयुः वादनदण्डेन[7] काण्डमयीमिति ॥

ता अपघाटिला इत्याचक्षते ॥ ८ ॥

ताः पत्नीभिर्वाद्यमाना अपघाटिला इत्याचक्षते । अनेन तं पत्न्यो ऽपघाटिलाभि-रुपगायन्ति । आर्त्विज्यमेव तत्[8] पत्न्यः कुर्वन्ति [PB 5.6.8] इति ब्राह्मणं व्याख्यातमिति ॥

ताः[9] प्रतिमन्त्रयेत—

यां पत्न्यपघाटिलां मृदुकं वादयिष्यति ।

सारातिमपबाधतां द्विषन्तं तैजनित्वक् ॥

इति ॥ ९ ॥

ता अपघाटिलाः प्रतिमन्त्रयेतेति ॥

1 Dcd °र्बहिर्वा, Gb om. वेदि

2 Gb om. प्रति

3 Da अलाबुवी पिशीलीवीणे, Df अलाबुवणि-पिशीलवणे, Gb अलाबुवीणा पिशिलि (cp. Lāṭ. and com.)

4 DbGb °नोद्°

5 Df °लां

6 DdfGb °लां

7 Gb वादनेन

8 Dce °मेतत् for °मेव तत्

9 Gb तां

सर्वमनुवीक्षमाणो जपेत्—

आक्रन्दा उलूलयः प्रक्रोशा यच्च चेष्टितम्[1] ।

सर्वा[2] सत्रस्य सा राद्धिस्तथेदं साम गीयते ॥

इति ॥१०॥

सर्वमपघाटिलास्ततो ऽन्यांश्च वीणादुन्दुभींश्चानुवीक्षमाणो जपेदिति ॥

जपेदेव—सुपर्णो ऽसि[3] गरुत्मान् प्रेमां वाचं वदिष्यामि बहु करिष्यन्तीं बहु करिष्यन् स्वर्गमयिष्यन्तीं स्वर्गमयिष्यन् मामिमान् यजमानान् इति ॥ ११ ॥

पुनरपि सुपर्णो ऽसि गरुत्मान् इति मन्त्रं जपेदिति ॥

द्वितीयः खण्डः ॥२॥ ॥६॥

ब्राह्मणो ऽभिगरः पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेद् वृषलो ऽपगरो ऽपरस्यां प्राङ्मुखः ॥ १ ॥

यः सत्त्रिणो यजमानान् प्रशंसति सो ऽभिगर इत्युच्यते[4] । स ब्राह्मणः पूर्वस्यां द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेत्[5] । अपरस्यां द्वारि वृषलो ऽपगरः प्राङ्मुख उपविशेन्निन्दार्थम् । यो निन्दति सो ऽपगर इत्युच्यते ॥

स ब्रूयात्—नारात्सुरिमे सत्त्रिणः [PB 5.9.14] इति ॥२॥

स[6] वृषलो निन्दन् ब्रूयात्—नारात्सुरिमे सत्त्रिणः इति । असिद्धा इत्यर्थः ॥

अरात्सुः [l. c.] इत्यभिगरः ॥ ३ ॥

अभिगरो ब्राह्मणः अरात्सुः इति ब्रूयात् । संसिद्धा इत्यर्थः ॥

दक्षिणेन मार्जालीयमर्यो ऽन्तर्वेदि दक्षिणामुखस्तिष्ठेत् ॥ ४ ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः [3.1.103] इति पाणिनिस्मृतेरर्यो वैश्य इति ॥

1 DbdGb चेष्टति (=Lāṭ.)

2 Gb सर्व-

3 DcdeGa स्मि (= Lāṭ.); Df corrects सि to स्मि

4 Dce om. इति

5 Gb adds in margin सत्त्रिणः प्रशंसिषतुं

6 Dce om.

बहिर्वेदि शूद्र उदङ्मुखः ॥ ५ ॥

स्पष्टमिति ॥

अर्याभावे यः कश्चार्यो वर्णः ॥ ६ ॥

अर्याभावे यः कश्चार्यस्त्रैवर्णिकः[1] स्यादिति ॥

तौ श्वेतं परिमण्डलं चर्म व्यायच्छेतां शूद्रः पूर्वः ॥ ७ ॥

तावर्यश्च शूद्रश्चान्योऽन्यं श्वेतं चर्म व्यायच्छेताम् । शूद्रः प्रथमं व्याय-च्छेदिति ॥

पूर्वेणाग्नीध्रीयं ब्रह्मचार्यन्तर्वेद्युदङ्मुखस्तिष्ठेद्बहिर्वेदि पुं[2]श्चली दक्षिणामुखी ॥ ८ ॥

स्पष्टमिति ॥

सा ब्रूयात्— दुश्चारितिन्नवकीर्णिन् इति ॥ ९ ॥

सा पुं[3]श्चली वेश्या ब्रह्मचारिणं प्रति ब्रूयात्—हे दुश्चरितिन् हे अवकीर्णिन् इति । दुश्चरितं ब्रह्मचर्यस्खलनमिति ॥

धिक् त्वा जाल्मि पुंश्चली ग्रामस्य मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्य[4] शिश्नप्रणे-जनि इति ब्रह्मचारी[5] ॥ १० ॥

ब्रह्मचारी पुंश्चलीं प्रति ब्रूयात्— धिक् त्वा जाल्मि इति ॥

[6]एवमा तृतीयं व्यत्यासम् ॥ ११ ॥

एवमेव पुनः [7]पुंश्चली ब्रूयात् पुनर्ब्रह्मचारी पुनरप्येवं कुर्याताम्[7] । आ तृती-यमिति यावत् तृतीयं पर्यायं त्रिरित्यर्थः ॥

सर्वेषां कर्माणि निष्ठिते तदेवाभिगरास्त्रिर्ब्रूयात् ॥ १२ ॥

सर्वेषामभिगरप्रभृतीनां कर्माणि यथोक्ते कृते पुनरप्यभिगरास्त्रिर्ब्रूयात्[8]— अरात्सुरिमे सत्रिणः इति ॥

अवसृज्य शूद्रः प्रद्रवेत् ॥ १३ ॥

अथ शूद्रः परिमण्डलं चर्म विसृज्य धावेदिति ॥

1 DdGb °वर्णिक:
2 DacGb पूं°
3 Dc पूं°
4 Only DbcdGb repeat पुरुषस्य
5 Dce om.; others add इति
6 Db ब्रह्मचार्ये°
7–7 Dd पुंश्चली ब्रह्मचारी पुनरिति
8 Gb °गरस्तदेव त्रिर्ब्रू°

तं तेनैवावक्षिणुयात् ॥ १४ ॥

तं शूद्रं तेनैव परिमण्डलेन चर्मणार्यो वर्णो ऽवक्षिणुयाद्[1] विध्येत् ताडयेदिति ॥

यथाभिप्रेतमितरां ब्रह्मचार्याक्रोशेत् ॥ १५ ॥

अथ ब्रह्मचारी [2]पुंश्चलीं यथाभिप्रेतमाक्रोशेत् । न पूर्वोक्तमात्रेण किं त्वधिकमपि यथाभिप्रेषणं कथयेदिति ॥

पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बहिर्वेदि परिश्रिते मिथुनौ संभवेतां यौ वर्णौ लभेरन् ॥ १६ ॥

[3]यौ वर्णौ लभेरन्निति[3] सत्त्रिणस्तौ मिथुनौ संभवतः । यदि कश्चिद् ब्राह्मणः ब्राह्मणी च काम[4]वृत्तौ लभ्येते तदा तौ संभवतः । अथ यदि क्षत्रियौ यदि[5] वैश्यौ यदि वा शूद्रौ नात्र वर्णनियम इति ॥

गृहपतेर्दास्यो ऽभीष्टा वा नवानुद[6]हरणान् पूरयित्वा प्रदक्षिणं मार्जालीयं परीयुः हैमहा इदं मध्विदं[7] मधु इति वदन्त्यः ॥ १७ ॥

गृहपतेर्दास्यस्तस्याभीष्टा वा याः काश्चित् कुमार्यौ नवानुदकुम्भानद्भिः[8] पूरयित्वा मार्जालीयं परिगच्छेयुः । परिनृत्य[9]न्ति इति कल्पान्तरमिति ॥

पञ्चावरार्ध्याः पञ्चशतं परार्ध्याः पञ्चविंशतिर्वा ॥ १८ ॥

स्पष्टमिति ॥

ताभ्यो वीणां[10] वादयेयुः ॥ १९ ॥

तासां दासीनामर्थे ऽपि वीणा वादयेयुः । तदीयनृत्यां[11]ङ्गत्वेनेत्यर्थः ।

सर्वासु स्राक्तिषु दुन्दुभीनां[12]बध्नीयुः ॥ २० ॥

महावेदेः सर्वासु स्राक्तिष्वित्यर्थः ॥

1 Dce °क्षिणीयाद्

2 Dc पूं°

3–3 Gb om.; Df repeats these words.

4 Dce एककाम°

5 DcdGb add वा

6 DfGb नवानुदका°

7 Dce om.; Gb adds इति

8 Dce om. अद्भिः

9 Gb परिद्रुत्य°

10 Gb पवीणा

11 Dce तदीयं नृत्यं नृत्यांग°, Dd तदियं°, Gb तदियं नृत्तानाङ्ग°

12 Dce °नां

उत्तरोत्तरि वाचो व्याहारयेयुर्यावतीरधिगच्छेयुः ॥ २१ ॥

आस्मिन् स्तोत्रे पूर्वोक्ताः सर्वा वाच उत्तरोत्तरमात्रायुक्ता ब्रूयुः । यावत्यो-च्चैर्मात्रया युक्ता वक्तुं क्षमास्तावत्या मात्रया युक्ता ब्रूयुः । यथा हैमहा इदं मध्विदं[2] मधु इत्युत्तरोत्तरमुच्चैर्गानम् । तथा[3] उत्क्रोदं यजमानाः कुर्वते इति शाखान्तरमुत्क्रोदा-दिकमुच्चैरुच्चैरिति[4] ॥

घोषांश्च ॥ २२ ॥

दुन्दुभिघोषान् वीणाघोषांश्च सर्वानपि यावतो ऽधिगच्छेयुस्तावतो ऽत्युच्चै-स्तरान्[5] कुर्युरिति ॥ एवं शिल्पान्युक्त्वा तदनुष्ठानकालमाह—

हिंकारमन्वभिगरप्रभृतयः कृत्वा यथार्थं स्युः ॥ २३ ॥

स्तोत्रोपक्रमे हिंकारवेलायामभिगरप्रभृतयः स्वंस्वं कर्म कृत्वा यथार्थं गच्छेयुः । ब्राह्मणो ऽभिगरः पूर्वस्यां [sūtra 1] इत्यारभ्य मैथुनान्तं कर्म [sū. 2] यदुक्तं तत् स्वंस्वं कर्म । तथा संनद्धो राजापि हिंकारवेलायामपि[6] प्रदक्षिणं देवय-जनं परीयाँः [10. 2. 13] इति प्रैषार्थं कृत्वा यथार्थं गच्छेदिति ॥

आ स्तोत्रान्तात् कुम्भिन्यः सर्वे च घोषाः ॥ २४ ॥

कुम्भिन्यो दास्यो वीणादुन्दुभिघोषाश्च हिंकारप्रभृति यावत्स्तोत्रसमाप्त्य-नुवर्तते तेषामुपगानरूपत्वात् । केचित् तु हिंकारात् पूर्वमेव घोषाः आहत दुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणाः [11. 2. 1] इति यथाप्रैषमुपक्रम्य प्रवर्तन्त इत्याहुरिति ॥

॥ तृतीयः खण्डः ॥३॥ ॥७॥

अथेदानीं सुपर्णो ऽसि गरुत्मान् [11. 2. 11] इति जपानन्तरं राजनेन पञ्च-विंशेन[8] स्तोतव्यम्[9] । अनाम्नातपर्यायश्च पञ्चविंशस्तोमः । तस्य पर्यायक्लृप्तौ[10] जातिसंहारो[11] [17. 2. 25] युग्मायुक्संहार [17. 1. 27] आवापश्चेति [17.

1 Gb adds अतिवोच्चैस्तरामित्यर्थः
2 Gb om.; Dd adds मधिदं
3 Dce य°
4 Gb °न्तरोक्तमुत्क्रोदादिरु°
5 Dcdf °स्तरां
6 Dd °मनु, Gb °मेव
7 Ddf °याद्
8 Dcdef °विंश-
9 Ddf स्तोत्रीयं
10 Dce °क्लृप्तो
11 Gb सूत्रकारा

1. 3] त्रीन् पक्षान् वर्धमानपटले [pat. 17] वक्ष्यति । दशरात्रिकेभ्य एकया ज्यायःसु [17. 3. 4] इत्यादिना तत्रावापपक्षे कुत्रावाप इत्यपेक्षायामाह—

पञ्चविंशे चतुर्विंशस्योत्तमे पर्याये परिचरायामावपेदिति[1] गौतमः ॥१॥

उत्तमे पर्याये परिचरायां[2] मध्यमायामृच्यावपेत्[3] । मध्यमां द्विर्गायेदित्यर्थः ॥

आवापस्थान इति धानंजय्यः ॥ २ ॥

उत्तमे पर्याये प्रथमायामावापस्थान एवावपेदिति ॥

प्रथमस्यावापे[4] इति शाण्डिल्यः ॥ ३ ॥

प्रथमस्य पर्यायस्यावापस्थान इत्यर्थः ॥

चतुर्विंशेन वा[5] स्तुत्वा मध्यमामहिंकृतां तृचस्य प्रस्तुयात् ॥ ४ ॥

अथवा चतुर्विंशेन स्तोमेनाविकृतेनैव तृचं समाप्य पुनर्मध्यमामृचं हिंकाररहितां प्रस्तुयात् । प्रस्तुत्य सकृद्गायेदित्यर्थः ॥

स आस्कन्दो नाम ॥ ५ ॥

तस्य बहिःपर्याय[6]गानस्यास्कन्द इति संज्ञा । बहिःपर्यायमास्कन्दनादिति । प्लवनात् संज्ञाकरणं च व्यवहारार्थम् । आस्कन्दं तु गौतमश्चत्वारिंश इति ॥

तं न कुर्यादिति शाण्डिल्यायनः ॥ ६ ॥

न सार्वत्रिकोऽयं निषेधः । आस्कन्दस्य श्रुत्युक्तत्वात् । तेन महाव्रते तमास्कन्दं न कुर्यादित्यर्थः ॥

उत्तमायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां पादावुपावहरेत् ॥ ७ ॥

राजनस्य साम्न उत्तमायां प्रस्तुतायामात्मनः पादावुपावहरेदिति ॥

सह निधनेन भूमौ प्रतिष्ठापयेत् ॥ ८ ॥

निधनोच्चारणवेलायां पादौ भूमौ प्रतिष्ठापयेत् । ततः पूर्वमाकाश एव स्थापयेदिति ॥

आह्रियमाणे भक्षे प्रतिलोमैरारोहणीयैरवरुह्य जपेत्—

महो द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपृतां नो भरीमभिः ॥

1 Gb परिचाया वापस्थान एवावपेदिति
2 Gb °चाराया
3 Dce °चा°
4 Dcd add-स्थान(=Lāṭ.)
5 Gb °नैव for °न वा
6 DcdGb पयार्यै

इति ॥ ९ ॥

अध्वर्युभिराह्रियमाणे नाराशंसादिभक्षणे प्रतिलोमैरारोहणमन्त्रैरवरोहेत्। अवरोहन्तु अवरोहामि[1] इति च मन्त्रसंनामः कार्यः। अवरुह्येति विधानादन्यथा मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। तद्यथा—विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसावरोहन्तु तानन्ववरोहामि इत्युपक्रम्य वसवस्त्वा इत्येवमन्तैः। अवरोहणमन्त्रातिग्राह्यभक्षणमप्युद्गातृभिः कार्यं स्तुत्वा पृष्ठेन [9.2.11] विषुवद्व्रतयोश्च [9.2.12] इति पूर्वमुक्तत्वादिति[3] ॥

अथ आसीनाः शेषेण स्तुवीरन् ॥ १० ॥

अह्नः शेषेण वामदेव्यप्रभृतिना स्तोत्रेणाथ एवासीनाः स्तुवीरन्। आसन्दीकूर्चान् वर्जयेयुरिति। एवं महाव्रतकथा[4] समाप्ता ॥

अथोदयनीयमतिरात्रं प्रत्याह—

उदयनीये ऽतिरात्रे संस्थिते ऽवभृथमभ्यवेयुः ॥ ११ ॥

सिद्धमेवैतदुत्तरविवक्षार्थं वचनमिति ॥

अनुपमज्जन्तः पाणिभिस्तु संधावेरन् ॥ १२ ॥

अप्सु शिरस उपमज्जनमकुर्वन्तः पाणिभिः शरीरमन्योऽन्यं शोधयेयुरिति ॥

यस्यात्र पत्नी स्यात् पृष्ठं तया व्युद्धावयेत् ॥ १३ ॥

यस्यात्र यजमानस्य पत्नी विद्यते स तया पत्न्या स्वदेहं[6] पृष्ठवंशं शोधयेत्। कर्मव्यतिहारे विशब्दः। पत्न्याश्च देहं[6] यजमानः शोधयेदिति ॥

तानुन्नेतोदानयेत् ॥ १४ ॥

तान् सत्रिण उन्नेतावभृथादुदानयेत्। तीरप्रदेशं[7] नयेदिति ॥

उदेत्य गृहपतिः सोमोपनहनं परिदधीत ॥ १५ ॥ अहतानि वसनानीतरे[8] ॥ १६ ॥

स्पष्टं इति ॥

अभ्युक्षणप्रभृति समापयेयुः ॥ १७ ॥

1 Gb °हानि
2 Gb °न्वधि°
3 Gb वचनात् for पूर्वमुक्त°
4 Gb °व्रतकार्या
5–5 Gb आसन्दीकूर्चे अवनह्य वामदेव्यादि स्तुवीरन्
6 Gb om.
7 Dd °देशं
8 Db वासांसीतरे

अवभृथेष्टौ संस्थितायाम् अवभृथ निचुम्पुण [6.4.8] इत्यभ्युत्तरणप्रभृति[1] कर्मशेषं तस्मिन्नहनि समापयेयुरिति ॥

येनेतो गच्छेयुरन्येन[3] प्रत्याव्रजेयुः[4] पाप्मनो व्यतिषङ्गाय ॥ १८ ॥

इतो देवयजनाद् येन पथावभृथं गच्छेयुस्ततो ऽन्येन मार्गेणावभृथात् प्रत्याव्रजेयुः । त्यक्तेन पापेनासंबन्धार्थम् । पूर्वस्मिन् हि[5] मार्गे पाप्मा तिष्ठतीति मन्यत[6] इति ॥

अनूबन्ध्यवपायां हुतायां दक्षिणे वेद्यन्ते केशश्मश्रूणि वापयेत् ॥ १९ ॥

स्पष्टमिति ॥

तस्मिन् संस्थिते प्राञ्च उदञ्चो वा गत्वा पृथगुदगवसानीयाभिरिष्टिभिराहिताग्नयो यजेरन् ॥ २० ॥

तस्मिन्नुदयनीये[8] संस्थिते देवयजनात् प्राञ्च उदञ्चो वा[9] पृथक्पृथगिष्टिभिर्यजेरन्निति ॥

गृहपतिं यजमानमनाहिताग्नय उपासीरन् ॥ २१ ॥

ये पुनरनाहिताग्नयः सत्त्रिणस्तेषामग्न्यभावाद् गृहपतिमुदयनीयेन[10] यजमानमुपासीरन् । अत एव वचनादनाहिताग्नेरपि सत्त्रमस्तीति गम्यते । आश्वलायनो ऽप्याह — दीक्षणाद्यनग्नीनाम् [4. 1. 10] इति ॥

तद्देवत्यैः स्थालीपाकैर्यजेरन्निति धानंजय्यः ॥ २२ ॥

श्रौताग्न्यभावे ऽप्यौपासनाग्नौ स्थालीपाकैरुदयनीयेष्टिदेवत्यैरनाहिताग्नयो यजेरन्निति ॥

संवत्सरं संवसेयुः[11] ॥ २३ ॥

समाप्ते[12] हि[13] सत्त्रे[14] सत्त्रिणः संवत्सरं सहैकत्र वसेयुरिति ॥

1 Gb adds यदुक्तं
2 Db धिग°
3 Db adds वा
4 Dd adds इति
5 Df om. हि ; Dd puts it after मार्गे
6 Ddf मन्यंत
7 Gb अनु°
8 Gb °न्नुदवसानीये
9 Gb adds गत्वा
10 Gb °मुदसानिया
11 Df om. this sūtra and its com.
12 Reuter समासे
13 Dce पि, Dd त्रृत्तः षि for हि
14 Dce सत्त्रिणे

द्वादशरात्रमहोरात्रौ वा ॥ २४ ॥

स्पष्टमिति ॥

यावद्वा सुनुयुर्यावद्वा सुनुयुः ॥ २५ ॥

यावन्तं कालं सत्त्रे सुनुयुस्तावन्तं कालम् । त्रयोदशरात्रे समाप्ते त्रयोदशरात्रं संवसेयुः । तथा चतुर्दशरात्रादावपि तावन्तं कालं सह वसेयुरिति ॥

चतुर्थः खण्डः ॥४॥ ॥८॥

एकादशः पटलः ॥११॥

द्राह्यायणकृते सूत्रे[2] दीपे धन्विविनिर्मिते[3] ।
द्वितीये दशके वृत्तः[4] प्रथमः पटलोऽधुना ॥

1 DbGb °त्रं

2 Gb om.

3 Gb धन्विना च विनिर्मिते

4 Gb दीपे

अथ सर्वयज्ञेषु ब्रह्मत्वं विधातुमुपक्रमते—

सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणतः ॥ १ ॥

सर्वेष्वपि श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ब्रह्मा दक्षिणतो[1] भवेत् । न पुनरुद्गात्रादिवत् । श्रौतेष्वेव ब्रह्मणः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा[2] तेषु कर्मसु क्रियमाणेषु नित्यं दक्षिणतो भवेदिति । द्वयमप्यत्र विवक्षितमिति ॥

उदङ्मुखः कुर्याद्धोमेभ्यो ऽन्यत् ॥ २ ॥

उपवेशनप्रभृति ब्रह्मणो यत् कृत्यं तत् सर्वं होमव्यतिरिक्तमुदङ्मुख एव कुर्यात् । [3]होमांस्तु प्राङ्मुख एव कुर्यात्[3] । प्राङ्मुखकरणं चानादेश इति सामान्यविधानादिति ॥ प्रथमं पाकयज्ञेषु ब्रह्मत्वं विधास्यन् पाकयज्ञपदं व्याचष्टे—

पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकाग्नौ यज्ञान् ॥ ३ ॥

एकाग्निरौपासनः । तत्र क्रियमाणान् यज्ञान् पाकयज्ञा इत्याहुरिति ॥

तेषां होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ ४ ॥

तेषामर्थे ब्रह्मणैतत् कृत्यम् । किं तत् । होष्यत्सु कर्तृषु तूष्णीमुपविशेदिति । श्रौतेषु कर्मसु प्रायेण मन्त्रत [4]उपवेशनात् तन्निवृत्त्यर्थ[4]मिह तूष्णीमिति वचनम् । यद्वा तूष्णीमिति वाग्यमनविधिरिति ॥

हुते यथार्थं स्यात् ॥ ५ ॥

होमे कृते यथार्थं स्यात् । आसीत वा गच्छेद्वेत्यर्थः ॥

शूलगवे च बलीन् ह्रियमाणाननुगच्छेत् ॥ ६ ॥

शूलगवं[5] नाम गवां पोषणार्थम[6]ध्वर्युबह्वृचैरुक्तं कर्मेति ॥

1 Gb om.

2 Dce तेषां

3–3 Dcdef om.

4–4 Dce उपवेशनार्थं नि(De adds य)त्य॰

5 Dce ॰वां

6 Dcdf पोषार्थम॰

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितेष्वप उपस्पृश्यानवेक्ष्यं[1][2]
प्रत्याव्रजेत् ॥ ७ ॥

निधीयमानानां बलीनां[3] दक्षिणतं इत्यर्थः । अनवेक्षमिति अवेक्षणमकृत्वे-
त्यर्थः ॥

तूष्णीं पाकयज्ञे दक्षिणाम् ओम् इति वा प्रतिगृह्णीयात् ॥ ८ ॥

स्पष्टमिति ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणा ॥ ६ ॥

पशुहविषः पाकयज्ञस्याष्टकादेः पशुरेव दक्षिणेति ॥

पूर्णपात्रं स्थालीपाकस्य ॥ १० ॥ उभयोर्यथोत्साहं वा ॥ ११ ॥

स्पष्टे इति ॥

न वितानं पृष्ठतः कुर्वीत ॥ १२ ॥

न वितानं श्रौताग्निविहारदेशं[4] पृष्ठतः कुर्यादिति ॥

येन यज्ञाङ्गेन[5] संयुज्येत तदभ्यावर्तेत ॥ १३ ॥

अध्वर्य्वादिभिः सह कर्मकरणे सति तदानीं येन यज्ञाङ्गेन ब्रह्मा संयुज्यते[6]
संयुक्तो भवति तद्यज्ञाङ्गमभ्यावर्तेत[7] । अग्नीन्[8] पृष्ठतः कृत्वापि तदभिमुखः
स्यादित्यर्थः ॥

कर्मादिषु सर्वेष्वध्वर्युसंप्रैषमागमयेत्[9] ॥ १४ ॥

कर्मणामुपक्रमेष्वध्वर्युणा प्रार्थनं कारयेत् । अत्र भवता ब्रह्मत्वं कार्यमित्य-
ध्वर्युप्रार्थित एव ब्रह्मत्वं कुर्यात् । नान्यथेत्यर्थः ॥

पूर्वया द्वारानादेशे[10] प्रविशेत् ॥ १५ ॥

स्पष्टमिति ॥

अग्न्याधेये दक्षिणया द्वारा प्रपद्य चातुष्प्राश्यं निर्वप्स्यत्सु तूष्णी-
मुपविशेत् ॥ १६ ॥

1 Gb °णास्यां
2 Dbcde °पेक्ष्यं (=Lāṭ.)
3 Df om.
4 Dcde °देशे
5 Gb °न्तेन
6 Gb om.
7 Dcde °वर्तेतेति; Dce add आसातः
8 Dce अग्निं
9 Dcde °गमयेतेति
10 Gb °देशं

अग्न्याधेय इत्यधिकारः । चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनम् । चत्वारो हि तद् ब्राह्मणाः प्राश्नन्तीति[1] । तन्निशायां निर्वपन्ति । तदानीं वाग्यत उपविशेदिति ॥

निरुप्ते यथार्थं स्यात् ॥ १७ ॥

स्पष्टमिति ॥

तदुद्धरिष्यत्स्वेवमेव ॥ १८ ॥

तच्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं पात्रेषूद्धरिष्यत्स्वध्वर्युष्वेवमेव तूष्णीमुपविशेदिति॥

तच्चेदनृत्विग्भिः प्राशयेयुस्तण्डुलानादायापविध्येयुः—[2] [3]निष्ट आविद्धं[3] कृन्तानि[4] इति ॥ १९ ॥

यदि[5] चातुष्प्राश्यमृत्विग्व्यतिरिक्तैः कैश्चित् प्राशयेयुरध्वर्यवस्तदा तस्मादोदनादृत्विजस्तण्डुलानादाय बहिर्निरस्येयुः [6]निष्ट आविद्धम्[6] इति मन्त्रेण । तस्य चायमर्थः—हे यज्ञ तवाविद्धं शल्यं निष्कृन्तानीति । तस्माविद्धं निरकृन्तन् यवेन संमितम् [TS 2.6.8.3-4] इति तैत्तिरीयकैः प्राशित्रमधिकृत्योक्तम् । तद्वदेतदिति ॥

अथान्यान् निदधीरन् ॥ २० ॥

यतः प्रदेशात् तण्डुलादानं तत्र तण्डुलानन्यान् निदधीरान्निति ॥

आधास्यमानस्यारण्योः प्रत्तयोर्यथार्थं स्यात् ॥ २१ ॥

यदि तस्यामेव निशायामाधास्यते यजमानस्तदा तस्य हस्ते ऽध्वर्युणारण्योः प्रत्तयोर्यथार्थं स्यात्[9] । अथ यदि तत ऊर्ध्वं संवत्सरादिकालेष्वग्न्याधानं[10] तदा प्राशनानन्तरमेव यथार्थमिति ॥

पूर्वाह्णे दक्षिणेनाग्न्यायतनानि गत्वा यत्राग्निं मन्थिष्यन्तः स्युस्तद्दक्षिणतः निरस्तः परावसुः इति दक्षिणा तृणं निरस्येत् [=4.4.11] आवसोः सदने सीदामि इत्युपविशेत् [=4. 4. 12] ॥ २२ ॥

यस्मिन् दिवसे ऽग्न्याधानं तस्य दिवसस्य पूर्वाह्ण एव गार्हपत्यस्यै[11] संभो-

1 Dcd om. इति
2 Dbc °स्तंदु°(=Lāṭ.). तन्दुल occurs later also, but sporadically.
3-3 DbcdeGb ने(DeGb नि)ष्टाविद्धं (=Lāṭ.)
4 Dd शल्यं कृन्तानि
5 Gb मंत्रेण यदि
6-6 DcdGb नेष्टाविद्ध (=Lāṭ.)
7 Gb निकृ°
8 Gb प्रदत्त°
9 Gb adds इति
10 Dc °ग्न्याधेयान्तमाधानं
11 DcdGb om.
12 Gb संहा°

राहरणकाले गार्हपत्यमन्थनदेशस्य[1] दक्षिणतो मन्त्रेण निरसनोपवेशने कुर्यात्। संभाराहरणानुसंधानार्थमिति ॥

भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओम् इति ॥ २३ ॥

उपविश्य जपेदिति शेषः। जपश्चोपवेशनाङ्गमिति[2] ॥

एतेनोपविशेद्यजुषेति यत्र स्यात् ॥ २४ ॥

यत्रयत्र यजुषोपविशेदिति विधिः स्यात् तत्र सर्वत्रैतेनोपविशेत् निरस्तः परावसुः इत्यादिना मानुषः[3] इत्यन्तेनेति ॥

अग्निं ह्रियमाणमनुगच्छेत् ॥ २५ ॥

गार्हपत्यमग्निं[4] मथित्वा ह्रियमाणमनुगच्छेदिति ॥

निहिते[5] यजुषोपविशेत् ॥ २६ ॥

निहिते आहिते गार्हपत्ये यजुषोपविशेदिति ॥

अत्र प्रथममिति शाण्डिल्यः ॥ २७ ॥

अत्रैव यजुषा प्रथममुपवेशनं न पूर्वाह्णे संभाराहरणकाले मन्थनदेश[7] इति ॥

द्वितीयमिति धानंजय्यः ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णे यजुषा प्रथममुपवेशनम्[8]। आहिते गार्हपत्ये द्वितीयं यजुषोपवेशनं कार्यमिति ॥

जाते रथंतरं गायेत् ॥ २९ ॥ वामदेव्यं ह्रियमाणे ॥ ३० ॥ बृहन्निहिते ॥ ३१ ॥

त्रीण्यपि सामानि गार्हपत्याधानं[9] एवेति ॥

सर्वाणि तृचेषु मनसा ॥ ३२ ॥

सर्वाण्यपि सामान्यग्न्याधेयविषयाणि मनसैव गायेत्। अरण्येगेयानां[10]

1 Dce °मंथदेश°, Dd °मंथंदेश°, DfGb °मण्डलदेश°

2 Dcd °नाङ्ग इति

3 Dcd मानुष ॐ, De मानुषोम्

4 Dcd ह्री°

5 Dcde °पत्याग्निं

6 DbGb निधीयमानस्य दक्षिणत स्थित्वा निहिते (= Lāṭ.)

7 Df मण्डल°, Gb मण्डन°

8 Dcde प्रथमोप°

9 Gb °त्यायतन

10 Dcdef गेयमानानां

तावद् ग्रामे वाचिकगानमयुक्तमिति मानसमेव[3] शास्त्रार्थः । तथैव ग्रामेगेयानाम[2]पि गानम् । शास्त्रार्थस्यैकै[3]रूप्यार्थमिति[4] ॥

वाचा वा[5] गायेदिति हि[6]युक्ते किमन्यद्वाचा प्रतीयेत[7] ॥ ३३ ॥

अथवोभयान्यपि वाचैव गायेत् । कुतः । गायेदिति हि[8]युक्ते वाचा विना किमन्यत् प्रतीयते । वाचेति विनार्थे तृतीया । तेन वाचैव गानमिति ॥

अथापि गानमेवाध्वर्यवे विधीयते न[9] मनसेति ॥ ३४ ॥

अध्वर्युब्राह्मणे ऽपि गानमेव विधीयते न मनसेति ॥ पक्षान्तरमाह—

अपि वा रहस्यान्येव मनसा गायेत् । न ह्यरण्येगेयानां ग्रा[10]मे गानं[10] विद्यते ॥ ३५ ॥

अथवारण्येगेयान्येव मनसा गायेत् । तेषां ग्रामे वाचिकगानस्या[11]युक्तत्वात् । ग्रामेगेयं तु वाचैव गायेद्दोषाभावादिति ॥

प्रथमोत्तमयोः स्थाने वारवन्तीययज्ञायज्ञीये इति लामकायनः ॥ ३६ ॥

प्रथमोत्तमयो रथंतरबृहतोः स्थान इत्यर्थः ॥

पूर्वे कल्पे भूयांसीति शाण्डिल्यः ॥ ३७ ॥

पूर्वस्मिन्नेव पक्षे स्थित्वा पुनरप्यधिकानि सामानि शाण्डिल्यो ब्रूत इति[12] ॥ तान्येव दर्शयति—

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥

मन्थिष्यत्स्वरणी आलभ्य अरण्योः [SV 1. 79] **इति गायेत् ॥ १ ॥ मथ्यमाने** अग्निं नरः [SV 1. 72, 2. 723] **इत्येतयो-**

1 Dcd add इति
2 Dcdef °गेयमानानाम°
3 Dcd शास्त्रस्यैक°
4 Dcde °रूप्यादिति
5 Gb om.
6 Dbcef om. हि
7 Gb प्रमियत
8 Dcde om. हि
9 Dd प्रतीयते तेन for विधीयते न
10-10 Dbce गानं ग्रामे; Gb adds गातुं after गानं
11 Gb वाचिकं धानंजप्यस्या°
12 Dcd conclude the section here. Dd adds ॥६॥ द्वादश, Dc adds द्वादशे

रन्यतरत् ॥ २ ॥ धूम उदिते त्वेषस्ते धूम ऋण्वति [SV 1. 83] इति ॥ ३ ॥ प्रज्वलिते अदर्शि गातु [SV 1. 47, 2. 865] इति ॥ ४ ॥ निधीयमाने गवां व्रतं यत् अग्निमीडे [ĀrS 3. 4] इति ॥ ५ ॥

पञ्चस्वपि सूत्रेषु गायेदित्यनुषङ्ग इति । प्रज्वलित इति जननानन्तरमध्वर्युभिः प्रज्वलित इत्यर्थः ॥

तान्युद्गातृकर्मैके ॥ ६ ॥

तानि गानान्युद्गातुरेव कर्म न ब्रह्मण इत्येक इति ॥ कुत इत्यत[1] आह—

उद्गाता सामवेदेन [ŚB 11. 5. 8. 4] इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवचनम्[2] । साममन्त्रैर्यत् कार्यं तत् कर्तृविशेषानादेशे[3] उद्गातैवेति वचनार्थः । तेनाग्न्याधेये[4] सामगानविधौ ब्रह्मणः प्रकृतत्वे ऽप्युद्गातुरेव गानमिति ॥ अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा विहव्यसजनीयकयाशुभीयानि होतुः ॥ ८ ॥

यथा प्रकृते ऽप्यौद्गात्रे कर्मणि विहव्यं शस्यं सजनीयं शस्यमगस्त्यस्य कयाशुभीयं शस्यमिति । विहव्यादीनि सूक्तानि होतुरेव शस्यानि । ऋग्वेदे होतुः[5] [ŚB 11. 5. 8. 4] इति श्रुतेः । तद्वदत्रापीति ॥

प्रस्तोतुश्च वैराजशाक्वर[6]प्रस्तावाः ॥ ९ ॥

चकारो यथेत्यनुकर्षणार्थः । वैराजे साम्नि ब्राह्मणं प्रस्तावं प्रस्तुत्य विष्टम्भान् विष्टभ्नोति [PB 12. 10. 7] इति । तथा महानाम्नीषु क्षिप्रं प्रस्तुत्य क्षिप्रं गेयम् [PB 13. 4. 11] इति । उभयत्रापि प्रस्तुत्येत्युद्गात्रा समानकर्तृकश्र[7]वणे ऽपि तदनादृत्य प्रस्तोतुरेव प्रस्तावाः । सर्वत्र प्रस्तोता प्रस्तुयादिति सामान्यविधेरभङ्गार्थम् । तद्वदत्रापीति ॥

सर्वैश्चाविधानाद् ब्रह्मत्वकारिभिः ॥ १० ॥

न च ब्रह्मत्वविधायिभिः सूत्रकारैः सर्वैरपि ब्रह्मणो गानं विहितम् । किंतु कतिपयैरेव । तत्र ब्रह्मणो गानपक्षे सर्वैरपि वक्तव्यं स्यादिति ॥

1 Dd om. अतः

2 Df °वाचनं, Gb मंत्रवचनः

3 Dcde °विशेषादनादेशे

4 Gb तेन श्रुतिष्वग्न्या°

5 Gb ऋग्वेदन होता करोति

6 Dbce °री-(=Lāṭ.), Ddf °रे, Gb °रीः

7 Dcdf °कर्तृकत्वश्र°

कर्मयोगाच्चोद्गातुश्चत्वारो महर्त्विजः प्राश्नन्तीति[1] चातुष्प्राश्यप्राशनम् ॥ ११ ॥

महर्त्विजः प्राश्नन्तीति वचनादुद्गातुरपि ब्रह्मौदनप्राशनम् । तेन तस्याधाने ऽप्यार्त्विज्येन योगो ऽस्ति न च गानं विना तस्यार्त्विज्यमस्तीति । तथा च जैमिनिरुद्गातुरेव गानमाहेति ॥ अथ स्वमतमाह—

अधिकारात् तु ब्रह्मणः ॥ १२ ॥

तुशब्दो मतान्तरनिवृत्त्यर्थः । [2]गानविधौ ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् तस्यैव गानमिति[2] ॥

औद्गात्रे चाविधानात् ॥ १३ ॥

यद्युद्गातुरेव गानं स्यात् तदानीमौद्गात्रप्रकरणे विधातव्यम् । न च तदस्तीति ॥

दृष्टं चानेन सामगानं ब्रह्मा रथचक्रे ऽभिगायति [PB 18.7.12] **इति ॥ १४ ॥**

वाजपेये ब्रह्मणश्च[3] गानं दृष्टमिति । न ब्रह्मणो गानविरोध इति ॥

उद्गाता [sū. 7] **इति यथाभूयसो[4] वादः ॥ १५ ॥**

यः पुनः उद्गाता सामवेदेन [sū. 7] **इति वादः स भूयस्त्वानुसारेण द्रष्टव्यः । तस्य गानभूयस्त्वात् । यथाभूयसमिति[5] भूयस्त्वानुसारेणेत्यर्थः ॥**

हौत्रे विधेर्विहव्यादीनि ॥ १६ ॥

यत् पुनरुक्तं यथा विहव्यादीनि होतुः [sū. 8] **इति तद्युक्तमेव । हौत्रमधिकृत्य बह्वृचब्राह्मणे तेषां विधानात् । सामवेदे ऽपि तद्विधेस्तेनैकवाक्यत्वादिति ॥**

स्तोत्रवत् प्रस्तावाः विराट्सु स्तुवन्ति [PB 12. 10. 10] पुरीषेण स्तुवते [PB 13. 4. 12] **इति च बहुश्रुतेः ॥ १७ ॥**

अथ यदुक्तं यथा[6] च[7] प्रस्तोतुः प्रस्तावा[7] [sū. 9] **इति तत्र ब्रूमः । न हि सामान्यविधेस्तत्र प्रस्तोतुरन्वयः । समानकर्तृकत्व[8]विरोधादेवं । किं तु** विराट्सु स्तुवन्ति ॥ पुरीषेण स्तुवते **इति च बहुवचनात् प्रस्तोतुस्तत्रान्वयः । समानकर्तृकत्वं**

1 Dbcd add ह (=Lāṭ.), Gb adds हि

2-2 Gb श्रुतौ ब्रह्मत्वं विधिं प्रकृत्य तन्मध्ये गानविधानात् ब्रह्मण एव गानश्रुतिश्च सूत्रकारेण दृष्टेन

3 Dcde ब्रह्मणः साम-

4 Da °भूयसा, Gb °भूयः स

5 Dcdef यथाभूयमिति

6 Gb om.; Dcde तथा

7-7 Gb प्रस्तोतुश्च वैराजशक्करीः प्रस्तोता वा

8 Dde °कत्वाद् for °कत्व-

9 Df adds इति

विवक्षितम्[1] । स्तोत्रवदिति को ऽर्थः । यथा गौरीविते[2] षोडशिना स्तुवीत [PB 12. 13. 13] शाकलेन तुष्टुवानः [PB 13. 3. 10] मानवेन तुष्टुवानः [PB 13. 3. 15] इत्यादावेकवचनादुद्गातुरेव स्तोत्रे[3] प्राप्ते ऽपि हिरण्यं संप्रदायं षोडशिना स्तुवते[4] [PB 12. 13. 25] इत्यादि बहुवचनात् तत्र[5] प्रस्तोतुरन्वयः । तद्वदत्रापीति ॥

अविधानं विधेद्वैधात्[6] ॥ १८ ॥

यत् पुनरुक्तं सर्वैर्ब्रह्मणो गानं विहितं [com. on sū. 10] इति तद्युक्तम् । विधेर्द्वैविध्यात् विकल्पात् । क्वचिच्छाखायां ब्रह्मणो गानं विहितं क्वचिन्निषिद्धम् । तत्र निषेध[7]श्रुतिमाश्रित्य गानं न विहितमिति ॥

यावद्वचनं कर्मयोगः ॥ १९ ॥

यत एव न्यायतो ब्रह्मण एव गानं[8] तेन यावद्वचनं ब्रह्मौदनप्राशनमेवोद्गातुरार्त्विज्यं न गानमिति ॥

हुतायां पूर्णाहुतौ यथार्थं स्यात् ॥ २० ॥

गतमिति[9] ॥

अक्षांश्चेदभिजुहुयुस्तत्र[10] गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ॥ २१ ॥

यद्यध्वर्यवो ऽक्षाभिहोमं कुर्युस्तदोपविशेदिति ॥

तैर्द्यूते यथार्थं स्यात् ॥ २२ ॥

अक्षद्यूते कृत इत्यर्थः ॥

इष्ट्यादिषु सर्वेषु यजुषोपविशेत् पूर्वो यजमानादाहवनीयं प्रति ॥ २३ ॥

अग्न्याधेयेष्टीनामादिष्वारम्भेषु सर्वेषु[11] यजमानस्य पुरस्तादाहवनीयाभिमुखो यजुषोपविशेत् । कः पुनरिष्टीनामारम्भः । यदीदमध्वर्योः कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयम् [Āp. 1. 15. 4] इति हस्तप्रक्षालनं कुत एतत् । आपस्तम्बेन उदित

1 Dcde अपेक्षितं
2 Dcde °वितेन
3 Dce om.
4 Gb स्तुवीत
5 Dcd repeat तत्र
6 Daf °द्वैविध्यात्
7 Dce om. निषेध; Ddf निषिद्ध-
8 Dc adds विहितं
9 Gb om.
10 Gb °जुहुयात्तत्र
11 Gb सत्सु

आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति [1. 15. 1] इत्युक्तत्वादनन्तरं[1] प्रक्षालनविधानात् तथा[2] यजमानस्यापि तदानीमारम्भाभि[3]धानात् । तद्यथा इदं शकेयं यदिदं करोम्यात्मा[4] करोत्वा[5]त्मने [Āp. 4. 4. 1] इति । तथा तदानीमेव [l.c.2] ब्रह्मणो वरणं त[6]दासनकल्पनं मन्त्रत उपवेशनं चापस्तम्बेन विहितमिति ॥

परिध्योर्वा संधिम् ॥ २४ ॥

प्रतीत्यनुवर्तते । दक्षिणपश्चिमयोः परिध्योर्वा संधिमभिमुखं[7] उपविशेदिति ॥

स्रुचां वा[8]ग्राणि ॥ २५ ॥ उत्करं वा ॥ २६ ॥

प्रतीत्यनुवर्तत एव ॥

तमन्तरेणाहवनीयं च यजमानस्य संचरो नान्येषाम् ॥ २७ ॥

तं ब्रह्माणमिति ॥

तं यदाध्वर्युर्ब्रूयात् ब्रह्मन्निदं करिष्यामि इति सवितृप्रसूतोऽदः कुरु ॥ भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओम् इत्येतेनानुमन्त्रयेत ॥ २८ ॥

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि इति ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि इत्यादेरुपलक्षणं ब्रह्मन्निदं करिष्यामि इति । ओं[9] प्रणय ॥ प्रो[10]क्षं इत्यादेरुपलक्षणं अदः कुरु इति ॥

एतत् सर्वानुमन्त्रणम् ॥ २९ ॥

सर्वानुमन्त्रणमिति[11] संज्ञाकरणं व्यवहारार्थमिति[12] ॥

उच्चैः अदः कुर्वोम् इति ॥ ३० ॥

तस्मिन्ननुमन्त्रणमन्त्रे अदः कुर्वोम् इत्यंशमुच्चैर्ब्रूयादितरदु[13]पांश्विति ॥

प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छेदा तासां विमोचनात् ॥ ३१ ॥

स्पष्टमिति ॥ पक्षान्तरमाह—

तास्वेव प्रणीयमानास्वा हविष्कृतः स्तम्बयजुषश्चाध्या समिधः

1 Dcd इत्युक्तत्वात्तदनन्तरं, Gb इत्युक्त्वा तदनन्तरं
2 Dcde add हि
3 Dcde °रम्भावि°
4 Dd करोस्यात्मना
5 Thus Āp. and Dd; other mss. करोम्या°
6 Reuter य°
7 Gb om. अभिमुखः
8 Dce चा°
9 Dd om. ओं
10 Dce ओं प्राक्ष
11 Gb om.
12 Dcdf omit इति; Df °राथैं for °रार्थं
13 Gb °मु°

प्रस्थानीयाया इति वा[1] ॥ ३२ ॥

प्रणीताप्रणीयमानप्रभृति हविष्कृदेहि इति संप्रैषात् पूर्वं वाग्यमनम् । तथा[2] स्तम्बयजुरारभ्य प्राक् समिदाधानात् । प्रस्थानमनुयाजप्रचारः । तदर्था समित् प्रस्थानीयेति ॥ पक्षान्तरमाह—

यत्र वाध्वर्युबह्वृचौ चेष्टेताम् ॥ ३३ ॥

अध्वर्युबह्वृचयोश्चेष्टायामवश्यं वाग्यमनमिति ॥ किमन्यत्र कामचारो नेत्याह—

यत्र वा न चेष्टेतां वाग्यतः प्रायस्त्वेव स्यात् ॥ ३४ ॥

तयोश्चेष्टाभावे ऽपि प्रायेण वाग्यत एव स्यादिति ॥

द्वितीयः खण्डः ॥२॥ ॥१०॥

प्रायश्चित्तं चेत् कर्तव्यं स्यात् भूः स्वाहा इति गार्हपत्ये जुहुयात् । भुवः स्वाहा इति दक्षिणाग्नौ । आग्नीध्रीये सुत्या चेत् । स्वः स्वाहा इत्याहवनीये । भूर्भुवः स्वः स्वाहा इति तत्रैव ॥ १ ॥

मन्त्रस्य कर्मणो वा भ्रेषे सति तत्समाधानं प्रायश्चित्तम् । तत्राविशेषेण[3] त्रिष्वग्निषु[4] होमः । सुत्या चेद्वर्तेत[5] आग्नीध्रीये भुवः स्वाहा इति होम इति ॥

हुत्वा ब्रूयात्—चेष्टताकार्ष्म प्रायश्चित्तम् इति ॥ २ ॥

चेष्टत प्रवर्तध्वं यूयम् अकार्ष्म वयं व्याहृतिहोमेन प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

अवेलायां चेद्व्याहरेदयज्ञीयं वापद्येतैता एव व्याहृतीरनुप्रेक्षेत ॥३॥

अयज्ञीयं द्विविधं दैवकृतमात्मकृतं च[6] । विहारदेशे कृष्णशकुनिश्वापदादिसंचारो दैवम्[7] । अमेध्यदर्शनं[8] पतितादिसंभाषणादिकं[9] चात्मकृतम् । अनुप्रेक्षणं मनसानुद्रवणम् । तथैव षड्विंशश्रुतेरिति[10] [1.6.7] ॥

1 Dce च
2 Gb om.
3 Dce तत्र विशेषेण, Gb अत्राविशेषेण
4 Dcd त्रिष्वप्यग्निषु
5 Gb adds तदा
6 Dcde add इति
7 Gb दैवकृतं
8 Dce अमेध्यं
9 Gb पतितसं°
10 Gb °श्रुतिरिति

इदं विष्णुः [SV 1.22, 2.1019] इति वर्चम् ॥ ४ ॥

स्पष्टमिति ॥

अमावास्यायां दोहनपवित्रे मार्जयेरन्नापोहिष्ठीयाभिः[1] ॥ ५ ॥

अमावास्यायां दर्शयोगे ऽयज्ञीयोपनिपाते[2] ऽभ्युच्चयविधिरयम् । दोहनपवित्रं दोहनार्थं शाखापवित्रम् । अकाले वाग्विसर्जने ऽयज्ञीयापत्तौ[2] च दोहनपवित्रं[3] हस्ते गृहीत्वापोहिष्ठीयाभिस्तिसृभिर्मार्जनमधिकं[4] कुर्युरिति[5] ॥

बहुवचनात् सर्वे ऽपि कर्मान्विताः कुर्युः ॥ ६ ॥

एवमुत्तरत्रापि बहुवचनप्रयोगे[6] वेद्यमिति ॥

तदभावे दार्भे ॥ ७ ॥

यदा शाखापवित्रं नास्त्यग्नौ प्रहरणात् तदानीं दर्भमयं पवित्रं कृत्वा तेनैव मार्जनं कार्यमिति ॥

सर्वेष्टिष्विति शाण्डिल्यायनः[7] ॥ ८ ॥

न केवलममावास्यायाम् । सर्वेष्टिष्वपि दर्भमये पवित्रे[8] मार्जनमधिकं[9] कार्यमिति । नन्वग्न्याधेयेष्टयः प्राकृताः[10] । कथममावास्यायामिष्ट्यन्तरेषु च[11] विशेषविधिरुच्यते । एतत् सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वम् [12.4.4] इत्यतिदेशं वक्ष्यति । तद्धृदि[12] कृत्वा विशेषविधिरिति[13] ॥

प्राशित्रमाह्रियमाणं प्रतिमन्त्रयेत—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि इति ॥ ९ ॥

अध्वर्युणा प्राशित्रमाह्रियमाणमिति ॥

अप आचम्य देवस्य त्वा इति प्रतिगृह्णीयात् ॥ १० ॥

स्पष्टमिति ॥

व्यूह्य तृणानि पुरस्ताद्दण्डं सादयेत्—पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामि

1 Da °हिष्ठीयादिभिः
2 Dcd °ज्ञि°
Dce °त्रे
4 DdGb om. अधिकं
5 Gb कार्यमिति
6 Gb °योगेन
7 Gb शाण्डिल्यः
8 Dce add कृत्वा
9 Gb om. अधिकं
10 Dce प्रकृतायाः, Ddf प्रकृताः
11 Gb om.
12 Bb तं हृ°
13 Gb विशेषकथनमिति

इति ॥ ११ ॥

अन्तर्वेदि दर्भतृणानि व्यूह्येत्यर्थः ॥

अङ्गुष्ठेनानामिकया चादाय[1] अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि इति प्राश्नीयात् ॥ १२ ॥

स्पष्टमिति ॥

असंखादं निगिरेत् ॥ १३ ॥

दन्तैः खादनमकुर्वन्नित्यर्थः ॥

अप आचम्योरसि पाणिं निदधीत—इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि इति ॥ १४ ॥

स्पष्टमिति[2] ॥

प्रक्षाल्य प्राशित्रहरणं तत्र[3] निदध्यात् ॥ १५ ॥

तत्रेति पूर्वोक्तस्थान इति ॥

यथाहृतं वा प्रतिहारयेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥

[4]ब्रह्मभागमाहृतमग्रत उप[4]निदधीत ॥ १७ ॥ तमिष्टौ संस्थितायां प्राश्नीयात् ॥ १८ ॥

स्पष्टे इति ॥

अन्वाहार्यमन्तरेण ब्रह्माणं यजमानं चाहरेत् ॥ १९ ॥

[5]अन्वाहार्यमिष्टेर्दक्षिणा । [6]प्रभूतमोदनं[5] पक्त्वान्नं ब्रह्मयजमानावन्तरेणाध्वर्युर्हरेत् ॥

स्वयं चेद् ब्रह्मा यजमानः स्यात् पूर्वेणैनम् ॥ २० ॥

हरेदित्यनुषङ्गः । यदि यजमानः स्वयमेवापत्कल्पेन ब्रह्मा स्यात् तदानीमेनं[7] पूर्वेणान्वाहार्यमाहरेदिति ॥

हृत्वा तमन्तर्वेदि सन्नं तूष्णीमालभेत ॥ २१ ॥

1 Dce वा°

2 Gb om.

3 Dbce तत्रैव

4-4 DcGb ब्रह्मभाग प्राहृतं तत्रोप°

5-5 Gb अध्वर्युरिति शेषः । अन्वाहार्यपचनमिष्टिं दक्षिणाहृतं

6 Dcde om. प्र

7 Gb adds यजमानं

तथा[1] हुत्वाध्वर्युणा वेद्यां सादितं ब्रह्मा स्पृशेदिति[2] ॥

प्रजापतेर्भागो ऽसि इति[3] ॥ २२ ॥

एतावन्मन्त्र[4] इति ॥

अथापरं प्रजापतेर्भागो ऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् ॥ अक्षितो ऽस्यक्षित्यै त्वा ॥ प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ[5] मे पाहि ॥ ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि इति ॥ २३ ॥

अथापरं मतम्—अनेन मन्त्रेणाभिमृशेदिति ॥

तत्रैव यजमानं वाचयेत्—प्रजापतिं त्वया समक्षमृध्यासम्[6] ॥ आ मा गन्याः ॥ अन्वाहार्यं ददामि[7] ॥ ब्रह्मन् ब्रह्मासि ॥ ब्रह्मणे त्वाहुतार्धं ॥ मा मा हिंसीः ॥ अहुतो मह्यं शिवो भव इति ॥ २४ ॥

तत्रैवान्वाहार्यं यजमानं मथित्वा वाचयेदिति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

समिधं प्रस्थानीयामनुमन्त्रयेत—देव सवितरेतत् ते यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ॥ मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य[8] बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्ताम् इत्युपांशु प्रतिष्ठा इत्युच्चैः । भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुषः इत्युपांशु ओम् इत्युच्चैः ॥ १ ॥

प्रस्थानमनुयाजप्रचारः । तदर्थां[9] समिधमनुमन्त्रयेत मानुष इत्यन्तेन मन्त्रेण । तत्र च ओम् इति च प्रतिष्ठा इति चोच्चैर्ब्रूयादितरदुपांश्विति ॥

सर्वानुमन्त्रणेन वा ॥ २ ॥

1 Gb यथा

2 Gb–भिमृ॰

3 Dcde add वा

4 Dcde प्रजापतेर्भागोसीत्येता॰

5 Dbcde ॰दानरूपे (=Lāṭ.)

6 Reuter समक्षमृद्धया सं सम्

7 Db ददाति, Dce ददति, Dd ददानि (=Lāṭ.)

8 DbceGa ॰ताज्य

9 Dce तदर्थं

सर्वानुमन्त्रणमन्त्रः पूर्वमुक्तः [12. 2. 28] । तेन वानुमन्त्रयेत[1] ॥

विमुक्तासु प्रणीतासु समिध आदध्याद्यथावभृथादुदेत्य ॥ ३ ॥

प्रणीताविमोचने कृते ब्रह्मा समिध आदध्यात् । यथावभृथादुदेत्य एधोऽस्येधिषीमहि [cp. 6. 4. 11] इत्यादिभिर्मन्त्रैः समिदाधानं तद्वदिति ॥

एतत् सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वम् ॥ ४ ॥

एतदुपवेशनप्रभृति समिदाधानान्तं न केवलमाधानेष्टीनां किं तु सर्वेष्टीनामित्यर्थः ॥

समानाहन्येकासने न पुनर्यजुषोपविशेदिति शाण्डिल्यः ॥ ५ ॥

संस्काराणामिष्टिसमाप्तावप्रवृत्तत्वादिष्टिभेदे पुनरपि यजुषोपवेशनमहरासनैक्ये[2] ऽपि कार्यमेवेति[3] स्वपक्षः । शाण्डिल्यस्य तन्नाभिमतमिति ॥

अग्न्याधेयेष्टिषु प्रथमायां यजुषोपविशेदुत्तमायां समिध आदध्यादिति गौतमः ॥ ६ ॥

इष्टिभेदे यद्यपि प्रयाजादिवत् पृथगुपवेशनं प्राप्तं तथाप्या[4]धानेष्टीनामग्न्यर्थत्वादेकेष्टितुल्यत्वात् सकृदेवादौ मन्त्रत उपवेशनमन्ते समिदाधानं चेति गौतम इति ॥

पृथगिष्टिष्विति धानंजय्यः ॥ ७ ॥

स्पष्टमिति ॥

चातुष्प्राश्यं च प्राश्नत्सु ॥ ८ ॥

चकारो धानंजय्यानुकर्षणार्थः । ऋत्विक्षु चातुष्प्राश्यं प्राश्नत्सु यजुषोपविशेद् ब्रह्मेति[5] ॥

[6]अग्न्याधेयस्य दक्षिणामाह—

धेनुं दद्याद् ब्रह्मणे ॥ ९ ॥

स्पष्टमिति ॥

अध्वर्यवे चाग्निपदम् ॥ १० ॥

अग्नेराहवनीयस्याधाने यदपेक्षितमश्वादिपदं तदग्निपदम्[7] । तत्सिद्ध्यर्थो

1 Dcde °मंत्रयेताम्

2 Dcde °क्ये

3 Gb न्यायमेवेति

4 Dcde तथाप्रा°

5 Dcde om. ब्रह्मेति

6 Gb अथा°

7 Dcde om.

यो ऽश्वादिरानीयते स आग्निपदो ऽश्वादिरिति ॥

धेनूर्होत्रे वत्सतरीर्ब्रह्मणे ऽनडुहो ऽध्वर्यवे सर्वे त्रिवर्गाः ॥ ११ ॥

त्रिवर्गाः त्रिगुणा इत्यर्थः । तिस्रो धेनूर्होत्रे तिस्रो वत्सतरीर्ब्रह्मणे त्रीनडुहो ऽध्वर्यव इत्युक्तं भवति ॥

पष्ठौहीमाग्नीध्राय ॥ १२ ॥

तदेवं द्वादश दक्षिणाः ॥ अथ सा[1]धारणमाह—

सर्वेभ्यो ऽश्वरथं कुण्डले चेति ॥ १३ ॥

एकाश्वरथः कुण्डलद्वयं च सर्वसाधारणमिति ॥

एवमेव धेनुमा[3]ग्निपदं चेति शाण्डिल्यः ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तमा[4]ग्निपदं धेनुं[5] च साधारणमाहेत्यर्थः[6] ॥ अथेष्टीनां[7] दक्षिणामाह—

धेनुमनड्वाहं वत्सतरीं वत्सतरमजं पूर्णपात्रमिति तत् प्रथमायामिष्टौ दद्यात् ॥ १५ ॥

तदिति[8] तद्धेन्वादिषट्कमित्यर्थः ॥

[9]तथोत्तरयोरन्यत्राजपूर्णपात्राभ्याम् ॥ १६ ॥

उत्तरयोरिष्ट्योर्धेन्वादिचतुष्टयमिति ॥ पक्षान्तरमाह—

वरः सप्तमो दक्षिणानां त्रयोदशो वा पञ्चविंशो वा—एतद्वा[10]जसनेयकम् ॥ १७ ॥

अग्न्याधेयस्य सेष्टिकस्य षड् गावो दक्षिणाः । तासां सप्तमो वरः स्यात् । अथवा द्वादश गावः स्युः । त्रयोदशो वरः स्यात् । अथवा चतुर्विंशतिर्गावः । पञ्चविंशो वरः स्यात् । तदेतद्वाजसनेयकमतम् [cp. Kāt. 4. 10. 12] । अत्रापस्तम्बः षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः [5. 20. 13] इति प्रा[11]ह विकल्पते[12] इति ॥

1 Dcdef आ°

2 After सा one leaf is missing in Df. Sūtras 13–20 which are missing here are supplied by a supplementary leaf.

3 Dbce °म°

4 Dcde °म°

5 Dcde om.

6 Gb साधारणशब्दमित्यर्थः

7 Gb अथाग्न्याधेयेष्टीनां

8 Gb om.

9 Daf (supp. folio) अ°

10 Daf (supp. fol.) Ga इति for एतद्

11 Gb om.; Dcde ता

12 DcdGb °ल्पंत, De °ल्प्यंत

अग्न्याधेयान्तान् कुर्वते पूर्णाहुतिमक्षाभिहोममिष्टीरिति ॥ १८ ॥

अग्न्याधेयस्य त्रीनन्ताना[1]ध्वर्यवो विकल्पेन कुर्वते । तदानीमिष्ट्यभावे तद्दक्षिणालोप इति ॥

मिथुनौ दक्षिणान्वारम्भणीयायामिष्टौ ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भार्थेष्टिरन्वारम्भणीया । तस्यामन्वाहार्यस्थाने मिथुनौ गावौ दक्षिणा । तयोः प्रजापतेर्भागौ स्थः इत्यनुमन्त्रणमन्त्रस्योहः [cp. 12. 3. 22] कार्य इति ॥

वाजिनाश्विनघर्माणामृत्विक्षूपहवमिष्ट्वा प्राणभक्षं भक्षयेत् ॥ २० ॥

आश्विनो नाम सौत्रामण्यां कश्चिद् ग्रहः । चातुर्मास्येषु वाजिनं नाम हविः । घर्मः प्रवर्ग्यः । प्राणभक्षो ऽवघ्राण[2]मिति ॥

प्रत्यक्षभक्षं स्वे[3] यज्ञे ॥ २१ ॥

स्पष्टमिति ॥ वाजिनस्य भक्षणमन्त्रमाह—

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यद्वा मे [4]अपिगच्छति यद्वा जायते पुनस्तेन मा शिवमाविश तेन मा वाजिनं कुरु तस्य ते[5] वाज[6]पीतस्योपहूत उपहूतस्य भक्षयामि इति वाजिनस्य[7] **॥ २२ ॥** ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामि इति वा **॥ २३ ॥ उभाभ्यां वोभाभ्यां वा ॥ २४ ॥**

स्पष्टानीति[8] ॥ आश्विनघर्मयोस्तु मन्त्रो वक्ष्यत [13.4.8, 14.3.7] इति ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॥ १२ ॥

द्वादशः पटलः ॥ १२ ॥[9]

---

1 G त्रीनवसानान॰

2 Gb प्राण॰

3 DaGb स्व-

4 Dbcd om. अ (=Lāṭ.)

5 Dce add उ

6 DbG वाजि॰

7 Ddf om.

8 Gb स्पष्टमिति

9 Dcde add

द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विविनिर्मिते ।
द्वितीये दशके वृत्तो द्वितीयः पटलो ऽधुना ॥

ब्रह्मत्वमिदमाधाने सर्वेष्टिषु च दर्शितम् ।
द्वितीये पटले तच्च व्याख्यातं धन्विना स्फुटम् ॥

इति चतुर्थो ऽध्यायः ॥

---

1 Dede प्रपाठकः (=Lāṭ.)

चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासानां स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १ ॥

चातुर्मास्येष्वित्यधिकारः । चतुर्षुचतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि । वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाणि चत्वारि[1] पर्वाण्येक[2]तन्त्राणि । आपो दारा इतिवद् वरुणप्रघासा इति नित्यं बहुवचनान्तम् । तेषां स्तम्बयजुर्हरणकाल ऐष्टिकात् प्रथमो[3]पवेशनादधिकमेतदुपवेशनमपूर्वं कार्यम् । तथाध्वर्योर्हस्तप्रक्षालनकाले ऽप्यैष्टिकमुपवेशनं द्वितीयं कार्यमिति ॥

विलिखिते चात्वाले ऽध्वर्युणा सह प्रत्याव्रज्याहवनीयं[4] उपविशेत् ॥ २ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणार्थं यस्मादवटान्मृदमाहरन्ति तच्चात्वालम् । तस्मान्मृदाहरणकाले ऽध्वर्युणा सह गत्वा चात्वाले ऽभ्रियां[5] परिलिखिते सति[6] तेनैव सह प्रत्याव्रज्याहवनीयं प्रत्युपविशेत् । ननु । इदानीमाहवनीयो नास्ति उत्तरवेदिकरणोत्तरकालमध्वर्युभिः प्रणयनविधानात् । सत्यम् । अत्र पक्षद्वयमध्वर्युभिरुक्तम् । गार्हपत्यस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयं कृत्वा गार्हपत्याद् द्वयोरग्न्योः प्रणयनमित्यापस्तम्बः [8. 5. 4, 22] । आहवनीयस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयकरणं[7] ततश्च[8] प्रणयनमिति बोधायनकात्यायनौ [Kat. 5. 3. 9] । तत्र द्वितीयपक्षाश्रयणे नेदं सूत्रम् । तदानीं पूर्वमेवाहवनीयस्य सद्भावादिति ॥

अग्नी प्रणीयमानौ यथैतमनुगच्छेत् ॥ ३ ॥

1 Dcde चत्वार्येव

2 Gb पर्वाण्यैष्टिक°

3 Gb om. प्रथम

4 DbcdeG °नीयम्

5 Dcde °णा

6 Gb om.

7 Dce वेदिकद्वयकरणे

8 Dcde om.

आहवनीयस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयं कृत्वा तत एवाहवनीयाद् द्वावग्नी प्रणेयाविति[1] बोधायनकात्यायनौ । तावग्नी यथैतमनुगच्छेत् । येन पथाध्वर्युः प्रणयति तेन तमनुगच्छेत् । येन प्रतिप्रस्थाता तेन तमनुगच्छेदित्यर्थः ॥

अध्वर्युश्चेद् ब्रूयात् ब्रह्मन्नेकस्फ्ययोपसंभिन्द्धि इति स्फ्येनाहवनीयात् पांसूनुपहत्योत्तरस्या वेदेर्दक्षिणादन्तात् कर्षन्नियात् ॥ ४ ॥

एकयत्नेन स्फ्यकृता कर्षणक्रिया एकस्फ्या । तया संभेदनमेकीकरणं सकृदेव पांसूनाहवनीयान्तात् संततमाकृष्य तस्याहवनीयस्य पूर्ववेदिद्वयेन मेलनं कुर्विति प्रैषार्थः । उत्तरस्या वेदेर्दक्षिणमन्तं यावत् पांसून् कर्षन् गच्छेदित्यर्थः । एवं मेलने कृते ऽग्निद्वयमप्येकायतनस्थं कृतं भवेदिति भावः ॥

आ वेदिमध्यादेका चेत् ॥ ५ ॥

यत्र साकमेधपशुबन्धादिषु पूर्वा वेदिरेकैव भवति तदा तन्मध्यं यावत् पांसूनाकर्षन् गच्छेदिति ॥

प्रोह्य स्फ्यं पश्चिमेन वेदी[2] गत्वा निधीयमानयोरग्न्योस्तूष्णीमुपविशेत् ॥ ६ ॥

प्रोहणमुदसनम् । तत् कृत्वा तयोरग्न्योर्दक्षिणत उपविशेदिति ॥

एतत् कर्माग्निप्रणयनेषु सर्वेषु ॥ ७ ॥

अग्नी प्रणीयमानौ यथैतमनुगच्छेत् [sū. 3] इत्यारभ्य यदुक्तं तत् सर्वेष्वग्निप्रणयनेषु स्यादिति ॥

अवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु पूर्वेणाग्नी[3] चात्वालं च गच्छेत् ॥ ८ ॥

मुख्यावभृथः सौमिकः । तस्य क्रियास्पर्शो न्यङ्गः । स यत्रास्ति तदवभृथन्यङ्गं तुषनिष्काषप्रतिपादनम् । तत् कर्तुमध्वर्युषु गच्छत्सु पूर्वेण गच्छेदिति ॥

पश्चिमेन वेदी चात्वालं च स्वे यज्ञे ॥ ९ ॥

स्वे यज्ञे सत्त्रे कुण्डपायिनामयनगतेषु[4] चातुर्मास्येष्टिष्वित्यर्थः ॥

हविर्यज्ञेष्वेष संचर उत्तरेण विहारं कर्मभ्यः ॥ १० ॥

उत्तरेण विहारं यानि कर्माणि क्रियन्ते तदर्थमेष एव संचरः । न तु अपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्य [6.5.3] इत्यापस्तम्बोक्तः संचरो ऽभिप्रेत इति ॥

1 Dcdef प्रणेष्यामिति
2 Dabdf वेदिं
3 DfGa °ग्निं
4 Dcde कौंड°

यथा चात्वाले तथा यूपे शामित्रे च पशौ ॥ ११ ॥

निरूढ[1]पशौ यूपशामित्रयोः पुरस्तादेष संचरश्चात्वालवदिति ॥

अवभृथन्यङ्गं प्राप्याभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं कर्म समापयेयुः ॥१२॥

अवभृथदेशं गत्वाभ्युक्षणप्रभृति [6. 4. 8] समिदाधानान्तं [6. 4. 11] [2]सुत्यायां यदुक्तं तत्[2] सर्वं कुर्युः । एतदन्तं वरुणप्रघासेषु ब्रह्मत्वम् । बहुवचनं सर्वार्थमिति ॥

साकमेधेषु क्षीरोदनस्य यथार्थं प्राश्नीयात् ॥ १३ ॥

द्व्यहेन साकमेधानुष्ठानम् । पूर्वस्मिन् दिवसे रात्रौ क्षीरोदनो गृहमेधीयः । साकमेधे गृहमेधीयस्य शेषं यथेच्छं प्राश्नीयाद् वा न वेति ॥

यजमानं ब्रूयात्—प्रभूतमन्नं कारय ॥ सुहिता अलंकृता भवतेत्यमा-त्यान् ब्रूहि ॥ वत्सांश्च मातृभिः सह वासय[3] ॥ १४ ॥

कारय ॥ ब्रूहि ॥ वासय इति त्रयः प्रैषा इति ॥

पूर्वाह्णे ऽध्वर्युः क्षीरोदनमृषभस्य रवथे जुहोति ब्रह्माणमुप-वेश्य ॥ १५ ॥

उत्तरेद्युः पूर्वाह्ण ऋषभमानीय तस्य रवथे शब्दे सत्यध्वर्युर्जुहोतीत्यनु-वादो ऽयमुत्तरार्थम्[4] ॥

ऋषभे ऽरुवति ब्रह्मैव ब्रूयात्—जुहुधि इति ॥ १६ ॥

यद्यृषभो न शब्दं कुर्यात् तदा ब्रह्मैव जुहुधि इति ब्रूयात् । अरुवतीति नञ्समासात् सप्तमीति ॥

तूष्णीं[5] पैतृ[6]यज्ञिकायां सर्वं कुर्यात् ॥ १७ ॥

अथ पितृयज्ञिकायामिष्टौ[7] सर्वमुपवेशनादिकं तूष्णीमेव कुर्यादिति ॥

ओम् इत्येवानुमन्त्रयेत ॥ १८ ॥

सर्वानुमन्त्रणमन्त्रे ओम् इत्येतावन्मात्रं ब्रूयादिति ॥

यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोरध्वर्युमनु विदधीत ॥ १९ ॥

1 DfGb निरूढे

2-2 Dcde om.

3 Dcde वासयेत (=Lāṭ.), Ga संवासयेत्, Gb वासयेत्

4 DcGb °र्थः

5 Daf add वै

6 G पैतृक°

7 Gb पित्र्यायामिष्टौ

यदाध्वर्युर्यज्ञोपवीती प्राचीनावीती वा स्यात् तदानीं तद्वदेव ब्रह्मापि स्यादिति ॥

तस्या हवींषि निर्वप्स्यत्सु दक्षिणया द्वारा प्रपद्य पश्चात् प्राङ्-मुख उपविशेत् ॥ २० ॥

निर्वापदेशस्य पश्चादिति ॥

एवमेव वेदिं गत्वा स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु ॥ २१ ॥

स्तम्बयजुर्हरणदेशस्य पश्चात् प्राङ्मुख इति ॥

आज्यभागयोर्हुतयोर्दक्षिणेनाग्निं परिक्रम्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख उपविशेद् यजमानश्च ॥ २२ ॥

स्पष्टमिति ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ ॥१॥

हुते स्विष्टकृति यथेतं[2] प्रत्याव्रज्योपविशेताम् ॥ १ ॥

स्पष्टमिति[3] ॥

प्राशित्रमाहृतमुपघ्रायापविध्येत् ॥ २ ॥

आघ्रायोदस्येदिति ॥

आज्यं चेत् प्राशित्रभागादवद्येयुस्तदुप[4]घ्रायाप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥

स्पष्टमिति ॥

इडां च प्रतिगृह्य प्रतिप्रयच्छेत् ॥ ४ ॥

इडाप्रतिग्रहः प्रकृतौ नास्ति । तस्यापूर्वस्य विधिः सर्वा[5] दृष्टार्थे भक्षणाभावादिति ॥

अध्वर्युणा परिषिच्यमाने व्युत्क्रम्य परिषिक्त आहवनीयमुपतिष्ठेरन् ॥ ५ ॥

अध्वर्युणा वेदिपरिषेचने प्रक्रान्ते परिश्रिताया वेदेर्निष्क्रम्य परिषिक्त उपस्थानमिति ॥

1 Ddef om.

2 DbceG यथैतं

3 Dcdef om.

4 Daf °दव° for °दुप°

5 Dce सचाः सचा

दक्षिणेन दक्षिणाग्निमुत्तरेण दक्षिणाग्निं खे[1] यज्ञे ॥ ६ ॥

दक्षिणेन दक्षिणाग्निं स्थित्वाहवनीयमुपातिष्ठेरन् सत्रेषूत्तरेण स्थित्वेति ॥

अक्षन्नमीमदन्त हि [SV 1. 415] **इति प्रथमा ।**

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन् मन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरी ॥

इति द्वितीया । उपो षु शृणुही[2] गिरः [SV 1. 416] **इति तृतीया ॥ ७ ॥**

एताभिस्तिसृभिरुपस्थानमिति ॥

तत एवेक्षमाणा गार्हपत्यं

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन स्तोमेन[3] ।

पितॄणां च मन्मभिः ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः ।

जीवं व्रातं सचेमहि ॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।

ज्योक् च सूर्यं दृशेयम् ॥

इति ॥ ८ ॥

तस्मिन्नेव स्थाने स्थित्वा[4] मनो न्वा हुवामहे इति तिसृभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठेरन्निति ॥

कया नश्चित्र आ भुवत् [SV 1. 169] **इत्येकया[5] दक्षिणाग्निम् ॥ ९ ॥**

स्पष्टमिति[6] ॥ पित्र्या समाप्ता[7] ॥

त्रैयम्बका नामापूपा भवन्त्येककपालाः । तेषां यमध्वर्युराखूत्कर उपवपेत् तस्मिन्नप उपस्पृशेयुः—

1 Daf स्व-

2 DfG °हि

3 Dbcde सोमेन (=Lāṭ.)

4 Dcde om.

5 Daf °त°

6 Gb om.

7 Dcdef have here the figure ॥२॥ denoting thereby the conclusion of this khaṇḍa.

शिवा नः शंतमा भव सुमृडीका सरस्वति ।

मा ते व्योम संदृशि[1] ॥

इति ॥ १० ॥

त्र्यम्बकदेवत्यत्वात् त्रैयम्बका नाम केचनापूपाः पुरोडाशाः । तेषामेकमध्वर्युराखूत्करे निवपति । तस्योपरिष्टादप उपस्पृशेयुरिति[2] ॥

आसीतेतरेषां हूयमान इति धानंजय्यः ॥ ११ ॥

इतरेषां पुरोडाशानां होमे क्रियमाणे आसीतेत्येकमतमिति ॥

तिष्ठेदिति शाण्डिल्यः ॥ १२ ॥

गतमिति[3] ॥

हुते तिष्ठन्तो जपेयुः—अवाम्ब रुद्रमयदमह्यव देवं त्र्यम्बकम् । यथा नः श्रेयसः करद् यथा नो वस्यसः[4] करद् यथा नः पशुमतः करद् यथा नो व्यवसाययात् । भेषजमसि भेषजं गवे ऽश्वाय पुरुषाय भेषजं सुगं मेषाय मेष्यै सुभेषजं यथासत् इति ॥ १३ ॥

सर्वेषु हुतेषु तिष्ठन्तो जपेयुरिति ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॥२॥

यजमानस्यामात्या एकैकमपूपमादाय[5] प्रदक्षिणमग्निं परीयुः[6] । तत्र ब्रह्मा परियञ्जपेदिति धानंजय्यः ॥ १ ॥

अमात्याश्चतुष्पथ्यमग्निं परियन्ति । तदानीं ब्रह्मापि तमग्निं परिगच्छञ्जपेद् वक्ष्यमाणं मन्त्रमिति ॥

तिष्ठन्निति शाण्डिल्यः ॥ २ ॥

1 Dbd °श (=Lāṭ.)

2 Gb om. इति; Dce read °शेयुरिवा न इति मंत्रेणेति

3 Gb om.

4 Dbcde वसीयसः (=Lāṭ.)

5 Dbcde (and Lāṭ.) add त्रिः

6 Dcde add इति

7 Dcde उपग°

मन्त्रमाह[1]—

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं[2] पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव[3] बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति । जामी कुमारी वा या स्यात् पतिकामा सा[1] विपरीयात्[4]—

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं[5] पतिवेदनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय ॥

इति ज्ञातीनभिकल्पयेत ॥ ३ ॥

सा कुमारी त्र्यम्बकम् इति मन्त्रं ब्रुवाणा मृत्योर्मुक्षीय इत्यस्य स्थाने इतो मुक्षीय इत्युक्त्वा इतः इत्यनेन पादेन[6] ज्ञातीनभिसंदध्यात् । इतः पितृकुलादित्यर्थः ॥

मामुतः इतीष्टमभिनिर्दिशेदमुष्य गृहादिति ॥ ४ ॥

मामृतात् इत्यस्य स्थाने मामुतः इतीष्टं परिग्रहं निर्दिशेत् । तद्यथा—इतो मुक्षीय मां[7] पत्युर्महादेवस्य गृहात्[7] इति ॥

एवं त्रिः परीत्योदस्येयुः ॥ ५ ॥

एवमग्निं त्रिः परीत्य पुरोडाशानाकाशे हस्ताभ्यामुदस्येयुरमात्या इति ॥

तेषां ब्रह्मैकं लिप्सित्वा यस्य स स्यात् तस्मै प्रयच्छेत् ॥ ६ ॥

तेषामुत्क्षिप्तानां[8] पुरोडाशानामेकमाकाश एव ब्रह्मा स्वहस्तेन प्रतिलभ्य तस्मा एव च पुनः प्रयच्छेद् येनोत्क्षिप्त इति ॥

तस्य वैव सन्तं पाणावालभेत ॥ ७ ॥

अथवा तस्यैव पाणौ सन्तं ब्रह्मा स्पृशेत् । न स्वयमाकाशे गृह्णीयादिति ॥

तथैव त्रिः प्रतिपरीयुः ॥ ८ ॥

[9]तथैव त्रिः प्रसव्यं परीयुरिति[9] ॥

यत्रैनानध्वर्युरासजेत् तत्रोपतिष्ठेरन्—एष ते रुद्र भागस्तेनावसेन

1 Gb om.

2 Gb °न्धं

3 Gb पुरुवारु°

4 Dbce परीयात्, Gb विपर्य्यादिति

5 Df °न्धं

6 Dcf पदेन

7-7 Dce नय मा पुनरिष्टग्रहान्, Ddf मा पत्युर्नारायणस्य गृहं (Dd ग्रहा)

8 Dcdef °मुद्दिष्टानां

9-9 Gb om.

परो मूजवतो ऽतीहि कृत्तिवासाः पिनाकहस्तो ऽवततधन्वोम् इति ॥ ९ ॥

यत्र वृत्तेषु तानध्वर्युरपूपानासजेत् तत्र देवमुपतिष्ठेरन्निति ॥

आ तमितोरुपेयुः ॥ १० ॥

यावत् प्राणस्य समस्तावदनुच्छ्वसन्तः एष ते रुद्र भागः इति मन्त्रं पुनः पुनरावर्तयन्तो जपेयुरिति ॥

शं नो देवीः [SV 1.33] इत्यप उपस्पृश्यानवेक्षं प्रत्याव्रजेयुः ॥ ११ ॥

स्पष्टमिति ॥

एवं चातुर्मास्येषु ब्रह्मत्वमुक्तम् । शुनासीरीये पर्वणि वैशेषिकाभावान्न किंचिदुक्तम्[3] । अथ यदुक्तं वरुणप्रघासिकं ब्रह्मत्वं तच्चात्वालादिकमत्सु हविर्यज्ञेष्वतिदिश्यत इति ॥

वरुणप्रघासैर्व्याख्यातं ब्रह्मत्वं हविर्यज्ञेषु ॥ १२ ॥

सप्त हविर्यज्ञान् वक्ष्यति । तेषामादित्यश्चतुष्टये तावच्चात्वालाग्निप्रणयनावभृथानामभावाद् ब्रह्मत्वं नातिदेष्टव्यम् । पारिशेष्याच्चात्वालादिमत्सु हविर्यज्ञेष्वतिदिश्यत इति ॥ अथ पशुबन्धेषु वैशेषिकमाह—

पशूनां यूपाहुतिं होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ १३ ॥ हुतायां यथार्थं स्यात् ॥ १४ ॥

स्पष्टे इति ॥

वपायां हुतायां इदमापः इति चात्वाले मार्जयित्वा सर्वपशूनां यथार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

सर्वेषु पशुषु यागेषु इदमापः इति तृचेन मार्जनं कार्यम् । सर्वपशुग्रहणं पशुविशेषं[4] प्रत्याचार्याणां मार्जने विप्रतिपत्तिर्नास्तीति दर्शयितुमिति ॥

पुरोडाशेन[5] चरिष्यत्सु[5] तूष्णीमुपविशेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति[6] ॥

1 Gb तेन for देवं

2 Gb om.

3–3 Gb °भावात्तथोक्तं

4 Gb विशेषप्र°

5–5 Ga पुरोडाशे चरित्वा सु

6 DdfGb om.

आहृतं पुरोडाशमालभ्य ब्रूयात्—प्राश्नन्तु ये प्राशिष्यन्ते इति ॥ १७ ॥

पुरोडाशमिडामाहृतामालभ्य ब्रूयात्—ये मद्व्यतिरिक्ताः प्राशिष्यन्ते त एव प्राश्नन्तु नाहमिति । प्रकृतौ ब्रह्मण इडाप्राशनाभावादिति[1] ॥

अनुव्रजेत् सर्वपशूनां पत्नीसंयाजानिति गौतमः ॥ १८ ॥

सर्वेष्वपि पशुयाजेषु[2] पत्नीसंयाजान् क्रियमाणाननुव्रजेद् ब्रह्मेति गौतम इति ॥

सवनीयस्यैवेति[3] धानंजय्यः ॥ १९ ॥

गतमिति[4] ॥

न[5] सवनीयस्य चनेति[6] शाण्डिल्यः ॥ २० ॥

चनेति निपाते ऽयर्थे सवनीयस्यापि पत्नीसंयाजान्[7] नानुव्रजेदित्यर्थः ॥

हृदयशूलो ऽत्रावभृथन्यङ्गस्थाने भवति ॥ २१ ॥

वरुणप्रघासेषु यदवभृथन्यङ्गमुक्तं तत्स्थाने हृदयशूलोद्वासनमत्र भवतीति ॥

तस्मिन्नप उपस्पृशेयुः—धाम्नोधाम्नो राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदापो अघ्न्या वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ सुमित्र्या[8] न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्र्या[9]स्तस्मै सन्तु यो ऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः इति ॥ २२ ॥

हृदयशूलस्योपरिष्टादुपस्पर्शनमिति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥

अभ्युक्षणप्रभृत्यत ऊर्ध्वम् ॥ १ ॥

1–1 Dcdef om.
2 Dcd °यागेषु
3 Da सवनीयानामेवेति
4 Gb om.
5 Ga om.
6 Gb चैवेति
7 Gb adds क्रियमाणान्
8 Dbcde सुमित्रिया (=Lāṭ.)
9 Dbcde दुर्मित्रिया° (=Lāṭ.)

अभ्युक्षणादुपस्पर्शनादूर्ध्वमभ्युक्षणप्रभृति सर्वं सौत्यकर्म कुर्युरिति। तत्रादित्योपस्थानमप्युक्तम् [6. 4. 9]। तदिह न कार्यमित्याह—

आदित्यं नोपतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

गतमिति ॥

पूर्णाहुतौ हूयमानायामासित्वा हुतायां यथार्थं स्यात् ॥ ३ ॥

बोधायनमते पूर्णाहुत्यन्तः पशुरिति ॥

सक्तुहोमांश्चेज्जुहुयुरासीता तेषां होमात् ॥ ४ ॥

सक्तुहोमाश्च पशौ बोधायनेनोक्ताः। तेषामा होमादासित्वा पश्चाद् गमनमिति ॥

सौत्रामण्यां सुराकर्मस्वाव्राजमासीत ॥ ५ ॥

आव्राजमिति णमुल्प्रत्ययान्तः। अध्वर्युणा सुरासंधानादिषु क्रियमाणेष्वाव्रज्याव्रज्येत्यर्थः ॥

तत्र द्वावग्नी अतिप्रणयन्ति। तयोर्दक्षिणत आसीत ॥ ६ ॥

ननु च वरुणप्रघासधर्मातिदेशात् सिद्धमेव द्वयोर्दक्षिणत आसनम्। सत्यम्। पशुबन्धेषु चात्वाले मार्जनानन्तरं यथार्थं स्यात् [13. 3. 15] इत्युक्तम्। तन्मा भूदित्येवमर्थं सूत्रम्। मार्जनानन्तरं कुम्भ्यामासक्तायां पुनरप्यासीत न पुनर्यथार्थं गच्छेदिति ॥

दक्षिणमभ्यधि कुम्भ्यामासक्तायां सुराशेषेष्वासिच्यमानेषूपतिष्ठेरन्—

यत् ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा।

ब्रह्म तेन पुनीहि मा ॥

इति ॥ ७ ॥

दक्षिणमग्निं मथितस्योपरिष्टाच्छतच्छिद्रायां कुम्भ्यां सुराशेषेष्वासिच्यमानेष्वग्नेरुपस्थानं कार्यम्। बहुवचनमध्वर्य्वादेरप्यावश्यकमुपस्थानमिति ॥

अश्विनोर्ग्रहस्य भक्षयेत्—

1 Thus emended. Dcde अभ्युतउप॰, Df अभ्यु उप॰, Gb अभ्युत्त उप॰

2 Thus Dbcde (and Lāṭ.); other mss. ॰रासित्वा

3 Dce ॰देशेन for ॰देशात्

4 Dbc add शतातृणायां

5 Dbdef ॰न्तरं (= Lāṭ.)

6 Dcde ॰छिद्रया, DfGb ॰छिद्रया

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियेण ।
इमं तं शुक्रं मधुमन्तमिन्दुं सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥
इति[1] ॥ ८ ॥

स्पष्टमिति ॥

यजमानं चेद् वसातिशेषेणाभिषिञ्चेयुरुपोत्थायान्तरेणाग्नी[2] गत्वाध्वर्युणोक्तः संशानानि गायेत् ॥ ९ ॥

यदि पशुरसेन यजमानमभिषिञ्चेयुस्तदा संशानसाम्नां गानमध्वर्युणोक्त इति वचनात् प्रैषाभावे न गायेदिति ॥

पदायपदाय स्तोभेत् ॥ १० ॥

परिसामत्वात् स्वाध्यायवद् गाने प्राप्त इदं वचनमिति ॥

निधनान्युपयन्तो यजमानस्य मूर्धानमालभेरन् ॥ ११ ॥

बहुवचनं सर्वेषामृत्विजां ग्रहणार्थमिति ॥ के पुनः स्तोभाः कानि वा[3] निधनानीत्यत आह—

सं त्वा हिन्वन्ति इत्येतेषां पूर्वःपूर्वः स्तोभ उत्तरं[4] निधनम् ॥ १२ ॥

बृहदिन्द्राय गायत [SV 1. 258] इत्यस्या ऋचः पुरस्तात् सं त्वा हिन्वन्ति धीतिभिः[5] ॥ सं त्वा रिणन्ति धीतिभिः[5] ॥ सं त्वा ततक्षुर्धीतिभिः ॥ सं त्वा शिशन्ति धीतिभिः[5] इति चत्वारि वाक्यानि गीतानि[6] । चतुर्थं वाक्यमुपरिष्टादपि गीतम् । तदितरेषामपि प्रदर्शनार्थम् । तेन तस्यैव गीतिप्रकारेणेतराण्यपि पुरस्तादुपरिष्टाच्च विभज्य गेयानि[7] । ततः[8] औहो[8] वा इत्युपायात् पूर्वःपूर्वो ऽंशः[9] स्तोभ उत्तरमुत्तरं संश्रवसे इत्यादि निधनम् । स्तोभनिधनभेदात् सामभेदः । एकरूपमेवार्चिकं गानमिति ॥

श्रवसे इति स्थाने[10] जित्यै इति क्षत्रियस्य पुष्ट्यै इति वैश्यस्येत्येके[11] ॥ १३ ॥

1 Dbcde add भक्षयेत् (=Lāt.)
2 DfG °ग्निं
3 Dcd om.
4-4 Ga स्तोभमुत्तरं ; Gb repeats उत्तरं
5 Dcdef om.
6 Gb अधी °for गी°
7 Dcdef add इति
8-8 Dcd तत्रोहो
9 Dcd पूर्वांश for पूर्वो ऽंशः
10-10 Dbcde श्रवस स्थाने (=Lāt.)
11 Dbd वैश्यस्यैके, Gb वैश्यस्य कुर्यादित्येके

संश्रवसे ॥ विश्रवसे ॥ सत्यश्रवसे ॥ श्रवसे इति चत्वारि निधनानि[1]। तत्र [2]श्रवसे इति स्थाने[2] जित्यै इति क्षत्रियस्य यजमानस्य कुर्यात्। पुष्ट्यै इति वैश्यस्य कुर्यात्। तद्यथा—संजित्यै विजित्यै[3] सत्यजित्यै जित्यै इति। [4]संपुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै पुष्ट्यै इति[4] ॥

द्वे सौत्रामण्यौ कौकिली चरकसौत्रामणी च ॥ १४ ॥

गतमिति[3] ॥

कौकिल्यां सामगानं नेतरस्याम्। संज्ञानानि गायेदिति ह स्माह कौत्सः ॥ १५ ॥

कौकिल्यामेव सामगानं नेतरस्यामिति कौत्सो मन्यते[5] इति ॥ अथ [6]केषु पुनर्हविर्यज्ञेषु[6] ब्रह्मत्वमुक्तं तानाह ॥

सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः—अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणी च[7] ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥

अग्निहोत्रे ऽपि ब्रह्मा भवतीति[8] सूत्रकारस्य पक्ष इति ॥ इदानीं सुत्यायां[3] ब्रह्मत्वं विधास्यंस्तस्याः [9]संस्थाया भेदाद् ब्रह्मत्वविषयानाह[9] ॥

सप्त सोमसंस्थाः—अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽप्तोर्याम इत्यप्तोर्याम इति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणेष्वग्निष्टोमादयः शब्दाः संस्थाविशेषवाचिनो न पुनर्विश्वजिदादिशब्दवदेकाहविशेषवाचिन इत्यर्थः। तेन[3] वाजपेयादिसंशब्देन[10] ब्रह्मत्वं विधीयमानं तत्संस्थाप्रयुक्तं [11]न पुनः क्रतुविशेषप्रयुक्तमिति[11] दर्शितं भवति। केचित् तु संस्थानुक्रमणं तासां नित्यताप्रतिपादनार्थमित्याहुः। तदयुक्तम्। न ह्यनुक्रमणमात्रान्नित्यतासिद्धिरिति ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

---

1 Dcd स्थानानि

2–2 Dcde श्रवस स्थाने

3 Gb om.

4–4 Gb om.; Dcf om. only सत्यपुष्ट्यै

5 Dcde भिमन्यत

6–6 Gb के पुनर्हविर्यज्ञा येषु

7 Dbcde add इति; Ga inserts इति before

8 Gb भवेदिति

9–9 Ddf संस्थाभेदमाह

10 DcdeGb °संशब्देन

11–11 Gb om.

त्रयोदशः पटलः ॥ १३ ॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विविनिर्मिते ।
तृतीयः पटलो वृत्तो हविर्यज्ञा निरूपिताः ॥

अथ सोमयागेषु ब्रह्मत्वं विधातुमारभते—

सुत्यायां ब्रह्मणः प्राक् सुब्रह्मण्याया औद्गात्रेण समानं कर्म ॥ १ ॥

सुत्यायामित्यधिकारः। क्रीते राजनि [cp.1.2.23] सुब्रह्मण्याप्रवृत्तेर्यत् पूर्वमुद्गातुः कर्म तद् ब्रह्मणो[1] ऽपि समानम् । किं पुनस्तत् । महन्मे ऽवोचः इति प्रतिमन्त्रणं[2] [1.1.10] सोमप्रवाकस्य परिवेषणमिति [1.1.12] ॥

ईक्षणाक्रमणे वेदेः ॥ २ ॥

समानमित्यनुवर्तते। पूर्वमुद्गातुः उत्तरं[3] वेद्यन्तमाक्रम्य दक्षिणामीक्षमाणः पितरो भूः इति [1.1.25] तदपि ब्रह्मणः समानमित्यर्थः। सुब्रह्मण्याप्रवृत्तेरुद्गातुर्वेदेराक्रमणमिति सूत्रारम्भः। देवो देवमेतु इति मन्त्रेण [4]गमनम् [1.1.23] अप्याक्रमणाङ्गत्वाद् ब्रह्मणः[4] समानमेवेति ॥

संचरधिष्ण्योपस्थानदक्षिणाप्रतिग्रहभक्षाः ॥ ३ ॥

समानमित्येवम्। अन्तरेण चात्वालोत्करौ संचरः [2.1.6] इति यदुक्तं यच्च धिष्ण्योपस्थानं [4.2.1] यच्च दक्षिणाप्रतिग्रहो [5.3.15] यच्च सोमभक्षः [5.1.3] तत् सर्वं समानमिति ॥

स्तोमविमोचनाच्चोर्ध्वमन्यत् सामगानात् ॥ ४ ॥

तृतीयसवने स्तोमविमोचनादूर्ध्वम्[5] [6.3.4]। तदपि समानम्। अवभृथ[6]वर्जमिति [6.4.1] ॥ तत्रौद्गात्रवदौपवसथ्ये ऽहनि गमने प्राप्त [1.1.22] आह—

अनुष्यात् तु दीक्षणीयायाम् ॥ ५ ॥

दीक्षणीयायामिष्टिमनु ब्रह्मा स्यात्। तत्काल एव मन्त्रेण देवयजनं गत्वा

1 Dcdef °णा

2 Dce मंत्रेण, Ddf मंत्रणं

3 Gb om.

4-4 Df गमनं तत् ब्रह्मणः,

5 Gb adds यदुक्तं

6 Gb adds साम after अवभृथ

वेदेराक्रमणमीक्षणं च कार्यं दीक्षणीयायां ब्रह्मत्वकरणार्थमिति[1] भावः । तदानीं ब्रह्मणो ऽपि मधुपर्काहरणं तु[2] कार्यम् [cp.1.2.1] । मधुपर्कभक्षणं तु शास्त्रान्तरोक्तप्रकारेण ब्रह्मणः[3] कार्यम् । ननु पुनरुद्गातुः प्रकारेणा[4]तिदेशाभावादिति ॥

तस्यां संस्थितायामासीता दीक्षणाद् यजमानस्य ॥ ६ ॥

इष्ट्यनन्तरमा दीक्षासमाप्तेरुभावपि न कुत्रचिद् गच्छेताम् । अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः इत्यावेदनात् पूर्वमिति यावदिति ॥

तं यदाध्वर्युर्वाचं यमयेदथ यथार्थं स्यात् ॥ ७ ॥

तं यजमानमित्यर्थः । दीक्षित वाचं यच्छ इत्यध्वर्युप्रैषानन्तरं यथार्थं स्यादिति ॥

महावीरान् संभरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ ८ ॥

दीक्षितासु[5] महावीरान् संभरिष्यति[6] [cp. Kāt. 26.1.1] इति कात्यायनसूत्रम् । महावीराः[7] प्रवर्ग्यपात्राणि । तेषां संभरणकाले वाग्यत उपविशेदिति ॥

संभृतेषु यथार्थं स्यात् ॥ ९ ॥

स्पष्टमिति ॥

प्रायणीयायां संस्थितायां[8] पूर्वेण पत्नीशालां तिष्ठेदाभिहोमात् पदस्य राजक्रयण्याः ॥ १० ॥

सोमक्रयण्याः[9] पदाभिहोमं यावत् तिष्ठेदिति ॥

अभिहुत उत्तरेण सोमवहनं गत्वा प्राग् वा पदाभिहोमाद् दक्षिणेन यत्र राजानं क्रेष्यन्तः स्युस्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ॥ ११ ॥

पदाभिहोमे कृते सोमवहनं शकटमुत्तरेण गत्वा यत्र सोमं क्रेष्यन्तः स्युस्तत्र गत्वोपविशेत् । अथवा पदाभिहोमात् पूर्वमेव सोमवहनं दक्षिणेन गत्वा क्रयदेश उपविशेदिति ॥

क्रीते[10] प्राङुत्क्रामेत् पश्चिमेनैनं हृत्वा राजानमाद्ध्युराहितं पूर्वेण परीत्योह्यमानमनुगच्छेद् दक्षिणेन चेद् गतः स्यात् ॥ १२ ॥

1 Gb ब्रह्मत्वप्रकरणमिति
2 Gb om.
3 Dcdef om.
4 Gb प्रकरणा°
5 Dcd om.
6 Dcde °ष्यंति, Gb °भरेद्
7 Gb संभार°
8 Dbcde add यथेतं निष्क्रम्य (= Lāt.)
9 Gb °क्रयिण्याः
10 Gb adds सोमे

यदि पूर्वं सोमवहनं दक्षिणेन ब्रह्मा[1] गतः स्यात् तदा क्रयानन्तरं प्राक् प्रसर्पेत्[2]। तं पश्चिमेन राजानं हृत्वा शकट आदध्युरध्वर्यवः। अथ ब्रह्मा तमाहितं सोमं पूर्वेण प्रसव्यं[1] परीत्य शकटेनोह्यमानमनुगच्छेदिति ॥

उत्तरेण चेत् क्रीते प्रत्यङ्ङुत्क्रामेत् पूर्वेणैनं हृत्वा राजानमादध्युराहितं पश्चिमेन परीत्योह्यमानमनुगच्छेत् ॥ १३ ॥

यदि[3] सोमवहनमुत्तरेण ब्रह्मा गतः स्यात् तदा क्रयानन्तरं प्रत्यक् प्रसर्पेत्। गतमन्यदिति ॥

तामेवात्रैषामन्वावर्तेत ॥ १४ ॥

प्राङ्मुखे शकटे वर्तमाने यस्याः पार्श्वेन गतस्तत्पार्श्वेनैवं प्रत्यङ्मुखे शकटे ऽपि[4] गच्छेदित्यर्थः ॥ का पुनरसौ तामाह—

सा हि[6] प्राचीर्वर्तमानस्य दक्षिणेषा भवति ॥ १५ ॥

प्राग्वर्तमानस्य शकटस्य दक्षिणेषा सैवासाविति। दक्षिणेषा पार्श्वेनैवं[10] प्राग्गमनं प्रत्यग्गमनमपीत्यर्थः ॥

विमुक्ते चान्तरेण सोमवहनं पत्नीशालां च दक्षिणोत्[11]क्रम्य तिष्ठेद् दीक्षितश्चेदा राज्ञो ऽपहरणात् ॥ १६ ॥

अनडुहि विमुक्त इत्यर्थः[12] ॥

प्रवेश्यमानं राजानमनुप्रविशेदव्यवयन्नग्निना[13] ॥ १७ ॥

अग्निना[14]हवनीयेन सह सोमस्य[15] व्यवायमकुर्वन् प्राग्वंशं प्रवेश्यमानं राजानमनुप्रविशेदिति ॥

1 Gb om.
2 Gb सर्पेत्
3 Gb adds पूर्वं
4 Gb गतस्तस्याः पार्श्वे
5–5 Dcde पि शकटे
6 Dbcde ह्यस्य
7 Dbcde प्राचिव° (= Lāṭ.)
8 Gb प्राचीव°
9 DcdGb add या
10 DbcdGb °नेव
11 Dbcdf दक्षिणेनो°
12 Gb adds अदीक्षित इति पर्युदासः सत्रे दीक्षितस्यातिथ्यायां निर्वापानुसंधानार्थमन्तःप्रवेशस्यावश्यंभावात् सत्रादन्यत्र राजरक्षणार्थं तिष्ठेदेवेति
13 Ga °दव्यवयं नाना, Gb °दव्ययं न निनीते
14 DcdeGb अग्निरा°
15 Gb om. स्य

संबाधं[1] चेत् स्याद् दक्षिणयापि[2] द्वारा प्रविशेत् ॥ १८ ॥

स्पष्टमिति ॥

उत्तरेणाहवनीयं पश्चिमेन वेदिं संचरेद् दीक्षितश्चेत् ॥ १९ ॥

स्पष्टमिति ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥

आतिथ्यामिष्टिं निर्वपन्ते ॥ १ ॥

अध्वर्यव इति शेषः ॥

तां चेदनपहृते[3] राजनि निर्वपेरन् ब्राह्मणं राजनि समादिश्य तत्र गत्वासीत ॥ २ ॥

यदि राज्ञो ऽपहरणात् पूर्वमेव निर्वपेरन् तदा राजरक्षार्थं[4][5] कंचिद् ब्राह्मणमादिश्यान्तः प्रविशेदिति ॥

तस्यां संस्थितायां तानूनप्त्रमाज्यमवमृशन्तो जपेयुः—हविरसि वैश्वानरम्। अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजो ऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्। अञ्जसा सत्यमुपगेषं सुविते मा धाः इति ॥ ३ ॥

ऋत्विजामन्योन्यद्रोहपरिहाराय यद् घृतं स्पृश्यते तत् तानूनप्त्रम्। तत् सर्वे ऽप्युद्गातारो ब्रह्मा चावमृश्य जपेयुरिति ॥

अप उपस्पृश्याध्वर्युणोक्तो राजानं विस्रंसयेत्[6] ॥ ४ ॥ तं हिरण्यमन्तर्धायाभिमृशेयुः—अंशुरंशुष्टे [7]देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे। आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व। आप्यायायास्मान् सखीन् सन्न्या मेधया। स्वस्ति ते[7] देव सोम

1 Dbcde संबधः

2 Gb om. अपि

3 DbcdG °वहृते (=Lāṭ.)

4 Dbcd व°

5 Gb °रक्षणार्थं

6 Dabcd विस्रंभयेत् (=Lāṭ.), Df विश्रंभयेत्. Cp. Reuter's note on X. 2. 13. Gb has the following commentary on this sūtra: सोमोष्णीषं विस्रंसयेत् आप्यायनायेति.

7-7 Gb om.

सुत्यामुद्दचमशीय इति ॥ ५ ॥

स्पष्टे इति[1] ॥

काशमये प्रस्तरे निह्नुवीरन्[2] दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् कृत्वा सव्यान् नीचैः[3]—ऐष्टा रायं एष्टा वामानि प्रेषे भगायर्तमृतवादिभ्यो नमो दिवे[4] नमः पृथिव्यै इति ॥ ६ ॥

निह्नवो नमस्कारः। कृते हि नमस्कारे पुरुषस्य दोषश्छादितो भवतीति। तदुपायत्वान्निह्नव[5] इत्युच्यते। तथा च ब्राह्मणम्—न वै देवा नमस्कारमति। यज्ञो वै नमस्कारः इति। आतिथ्यासंबन्धिनि काशमये प्रस्तरे दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् निधाय तत उपरि सव्यान् नीचः कुर्युः। सो ऽयं नमस्काराञ्जलिरिति ॥

सुब्रह्मण्यास्वाहूयमानासु दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेद् दीक्षितश्चेत् ॥ ७ ॥

आहूतासु यथार्थं[1] स्यात् ॥ ८ ॥

स्पष्टे इति[1] ॥

उपसदिष्टिरत ऊर्ध्वं तस्यां तथैवाभिमर्शननिह्नवने ॥ ९ ॥

तस्यामुपसदि संस्थितायां तथैव हिरण्यमन्तर्धाय सोमाभिमर्शननिह्नवने[6] कुर्युरिति ॥

सव्या अ[7]पराह्ण उत्तानाः स्युर्दक्षिणा न्यञ्चः ॥ १० ॥

आपराह्णिक्यामुपसदि सव्याः पाणय उत्तानाः स्युर्दक्षिणाः पाणयो न्यञ्चः स्युरिति ॥ कः पुनरुपसदन्तो[8] यत्र निह्नवः[9]। तमाह—

स्रुवेणोपसद्धोमे हुते विद्यात् संस्थितेति ॥ ११ ॥

त्वेषं वचो अपावधी[10]म् इत्यध्वर्युणा हुते संस्थितेति विद्यादिति ॥

तस्या घर्मः प्रवर्ग्यवति पूर्वस्तमभीन्धिष्यत्सु[11] ॥ १२ ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॥ ६ ॥

1–1 Gb om.
2 Df निह्नुवीयात्
3 Ga सव्यान्यञ्च
4 Ga repeats नमो दिवे
5 Gb तदुपायं नि०
6 Gb °नं च
7 DcefGb om. अ
8 Dcde °सदोन्तो
9 Gb निह्नवनः
10 Dd धीद्
11 Ga °मभिसंधीष्यत्

गार्हपत्यं गत्वा यजुषोपविशेद् दक्षिणेन ॥ १ ॥

प्रवर्ग्यवति क्रतौ तस्या उपसदिष्टेः पूर्वः[1] प्रवर्ग्यो भवति । तमभीन्धिष्ण्यस्वध्वर्युषु गार्हपत्यं गत्वा तस्य दक्षिणत उपविशेदिति ॥

दक्षिणाग्निमुत्तरेण बहिश्चेत् ॥ २ ॥

यदि गार्हपत्यायतनाद् बहिः प्रवर्ग्यः स्यात् तदानीं[3] दक्षिणाग्निमुत्तरेणोपविशेदिति ॥

रुचितो घर्मः [cp. 2. 2. 28] इत्युक्तेऽनुवाकेन तिष्ठन्तोऽवेक्षेरन् यमध्वर्युर्ब्रूयात् ॥ ३ ॥

रुचितो घर्मः इत्यध्वर्युणोक्ते अपश्यं गोपाम् इति यमनुवाकमध्वर्युर्ब्रूयात् तेनानुवाकेन महावीरमवेक्षेरन्नुद्गातारो ब्रह्मा वेति ॥

तं ह्रियमाणं यथेतमनुव्रजञ्जपेत्—

विश्वा आशा दक्षिणसत् सर्वान् देवानयाडिह ।

स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विना ॥

इति ॥ ४ ॥

तं घर्मं ह्रियमाणं यथेतमनुव्रजञ्जपेदिति ॥

आश्रावित उपविश्य जपेत्—

अश्विना घर्मं पातं हार्दिवानमहर्दिवाभिरूतिभिः ।

तन्त्रायणेन नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥

इति ॥ ५ ॥ हुते यजमानं वाचयेत्—

अपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी अमंसाताम् ।

इहैव रातयः सन्तु ॥

इति ॥ ६ ॥

1 Dcd पूर्वं
2 Gb यजुषोप॰
3 Gb तदा
4 Ga तनानु॰
5 Gb ॰मनुर्वाक्षेर॰
6 DfG यथैत॰

घर्मशेषस्य भक्षयेत्—मधु हुतमिन्द्रतमे ऽग्नावश्याम ते देव घर्म नमस्ते ऽस्तु मा मा हिंसीः इति ॥ ७ ॥

स्पष्टानीति ॥

सत्त्रं चेत् स्यात् यजमाना उपह्वयध्वम् इत्येवोप[1]ह्वानम् ॥ ८ ॥

सत्त्र[2]व्यतिरिक्तेषु होतरुपह्वयस्वाध्वर्य उपह्वयस्व इति कर्म[3]नामधेयेनो[1]पह्वानं कार्यं वाजिनाश्विनघर्माणामृत्विक्षूपहवमिष्ट्वा [12.4.20] इति वचनादिति ॥

एवं सदा प्रवर्ग्योपसदः[4] कुर्यात् ॥ ९ ॥ महावेदेः स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १० ॥ विलिखिते चात्वाले यथार्थं स्यात् ॥ ११ ॥ उत्तरवेदिं निर्व[5]प्स्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् । न्युप्ता[6]यां यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

स्पष्टानीति ॥

अग्निचित्यायां[7] प्राग्दीक्षणीयायाः[8] सावित्रान् होमान् होष्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १३ ॥

अग्निचित्यायामित्यधिकारः । यदि क्रतावग्निचित्या स्यात् तदेत्यर्थः अनुष्यात्तु दीक्षणीयायाम् [14.1.5] इति वचनात् । साग्निचित्ये ऽपि सोमयागे दीक्षणीयाप्रभृत्येव ब्रह्मत्वमिति शङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं प्रागपि दीक्षणीयायाः सावित्रेषूपविशेत्[9] । सावित्रहोमस्त्वेक एवेत्यापस्तम्बः [cp. 15.9.3] । होमानिति बहुवचनं कस्यांचिच्छाखायां होमबहुत्वादिति ॥

तेषु हुतेषूख्यां मृत्तिकामाह्रियमाणामनुगच्छेत् ॥ १४ ॥ तस्यां ह्रिय[10]माणायामासित्वा सं[11]भृतायां यथार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

स्पष्ट इति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

---

1 Dce °पा°

2 Gb स्मृति° for सत्त्र°

3 Gb om. कर्म

4 Daf °सदो:

5 Ddf (sec. m.) निव°

6 Gb निरुप्ता°

7 Gb °याः

8 Df °यां

9 ? Dce तेषूपविशेत्, Ddf सत्त्रेषूपविशेत्, Gb सावित्रेषूपविशेदित्युक्तमिति

10 Da (first hand) संह्रिय°, Dbcde संभ्रिय° (=Lāṭ.)

11 Da संहृ°

आहवनीयं चेष्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १ ॥

आहवनीयः शालामुखीयः । तस्यायतनमिष्टकाभिश्चेष्यत्स्वित्यर्थ[1] इति ॥

तस्मिन् संचित उख्यामासन्दीं नैर्ऋतीश्चेष्टका अरण्यं ह्रियमाणा अनुगच्छेत् ॥ २ ॥

तस्मिन् शालामुखीये ऽध्वर्युणा चिते सत्युख्याग्निर्यत्रासन्द्याः पूर्वं निहितस्तामुख्यां निधा[2]नभूतामासन्दीं नैर्ऋतीश्चेष्टका[3] ऽरण्यं प्रति ह्रियमाणा अनुगच्छेदिति ॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितास्वप उपस्पृश्यानपेक्ष[4] प्रत्याव्रजेत् ॥ ३ ॥

स्पष्टमिति ॥

अग्निं विकृक्ष्यत्सु[5] सर्वौषधं च वप्स्यत्सु तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ॥ ४ ॥

महावेद्यामग्निक्षेत्रस्य कर्षणं तत्र बीजावपनं[6] च करिष्यत्स्वित्यर्थः ॥

तैः सार्धं प्रत्याव्रज्य चितीः प्रणीयमाना अनुगच्छेत् ॥ ५ ॥

चितीश्चयनार्था[7] इष्टकाः प्रणीयमाना इत्यर्थः ॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितासु दक्षिणस्य पक्षस्यासन्नो यजुषोपविशेत् ॥ ६ ॥

उपधीयमानानामिष्टकानां तस्यास्तस्या[8] दक्षिणतः स्थित्वा सर्वासु समाप्तासु दक्षिणस्य पक्षस्य दक्षिणतः संनिकृष्ट उपविशेदिति ॥

लोकंपृणास्[9]पधीयमानासु ब्राह्मणं[10] तत्र समादिश्य यथार्थं स्या-

1 Df °श्चेष्यन्नित्यर्थः, Gb °श्चेष्यत्सु सत्स्वित्यर्थः
2 Gb निध°
3 Gb नैर्ऋतीरिष्टकाश्च
4 G °वेक्ष्यं
5 Df विकृम्यत्सु, Ga विकर्वन् सु, Gb विकृष्यत्सु
6 Dcdef °वापनं, Gb °वापं
7 Dd °नार्थं
8 Gb om.
9 Da नि° for उप°
10 Da ब्रह्माणं

दिति शाण्डिल्यः ॥ ७ ॥ आसीतैवेति धानंजय्यः ॥ ८ ॥

स्पष्टे इति ॥

एवं सदा चितिषु कुर्यात् ॥ ९ ॥

एवं पञ्चस्वपि चितिषु कुर्यादिति ॥

संचितकर्माणि[1] करिष्यत्स्वाव्राजमासीत[2] ॥ १० ॥

वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् पान्तु इत्याज्यप्रोक्षणप्रभृति[3] मण्डूकविकर्षणान्तानि संचितकर्माणि[4]। तेष्वाव्रज्यासीतेति ॥ एतदन्तमग्निचित्यानिमित्तं ब्रह्मत्वमिति ॥

सम्राडासन्दीं ह्रियमाणामनुगच्छेत् ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्योद्वासनकाले[5] इति शेषः ॥

निधीयमानायां[6] दक्षिणतः स्थित्वा परिषिच्यमाने ऽप उपस्पृश्य तैः सार्धं प्रत्याव्रज्याग्निं प्रणीयमानमनुगच्छेदप्रतिरथं[7] जपन् ॥ १२ ॥

घर्मे परिषिच्यमाने ऽप उपस्पृश्य तैः सार्धं प्रत्याव्रज्य सौमिकमग्निं प्रणीयमानम् आशुः शिशानः[8] [SV 2. 1199] इति सूक्तमप्रतिरथसंज्ञकमध्वर्युप्रसिद्धं जपन्ननुगच्छेदिति ॥

तूष्णीमनग्निचित्या चेत् ॥ १३ ॥

अग्निचित्याभावे तूष्णीमनुगमनं न सूक्तजप इति ॥

निधीयमानस्य दक्षिणतः स्थित्वा निहिते दक्षिणा बहिर्वेदि यजुषोपविशेत् ॥ १४ ॥

अग्निनिधानानन्तरमग्निवत्युत्तरं[9] परिग्राहं परिगृह्णातीत्यध्वर्युभिरुत्तरप[10]-रिग्राहो विहितः। तत्काले न केनचिदप्यन्तर्वेदि[11] स्थातव्यमित्यभिप्रायेण बहि-

1 Ga संनिहित°
2 DfG °व्र°
3 Gb °प्रोक्षणं प्रति
4 Gb adds आध्वर्यवाणि
5 Gb प्रवर्ग्योद्वास
6 Dbcde °नानां
7 Gb प्रणीयमानमनुमंत्रयते । प्र°
8 Gb adds वृषभ
9 Gb °धानान्तममीत्यु°
10 DcdeGb °गृह्णामीत्य°
11 Gb adds -वेदि-

वेद्युपविशेदित्युक्तमिति[1] ॥

हविर्धाने प्रवर्त्यमाने ऽनुगच्छेत् ॥ १५ ॥

स्पष्टमिति[2] ॥

परिवार्यमाणयोस्तत्रैव गत्वासीत[3] ॥ १६ ॥ उच्छ्रितायामौदुम्बर्यां यथार्थं स्यात्[4] ॥ १७ ॥ वेदिकर्मप्रभृति वाग्नीषोमप्रणयनात्[5] प्रणयनात्[6] ॥ १८ ॥

अथवा[7]ग्निप्रणयनानन्तरं यद् वेदिकर्मोत्तरं परिग्राहस्तत्प्रभृत्यग्नीषोमप्रणयनात् पूर्वं यथार्थं ब्रह्मा स्यात् । तथोक्तं[8] ब्रह्मत्वं[8] कुर्याद् वा न वेत्यर्थः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॥ ८ ॥

चतुर्दशः पटलः ॥ १४ ॥

धन्विना रोपिते दीपे ब्रह्मत्वस्य विधिं प्रति ।
चतुर्थे पटले त्वर्धं सोमयागस्य कीर्तितम् ॥

1 Dce °वेद्युपवेशनमित्यु°, Dd °वेदिरित्युपवेशनमित्यु°

2 Gb adds हविर्धाने इति द्विवचनमध्वर्युणा प्रवर्त्यमाने शकटे इति

3 Gb adds the comment परिवारणं कटादिभिः परिश्रयणमिति

4 Gb adds the comment स्पष्टमिति. 16 and 17 are one sūtra in De, while Ddf om. them.

5 Da चाग्नीषोमीय°

6 DaGb repeat प्रणयनात्

7 Gb अथा°

8–8 Gb हविर्धानप्रवर्तनकर्मानुसंधानं

अग्नीषोमौ प्रणेष्यत्सु वेदिमाक्रामेन्मन्त्रेण ॥ १ ॥

कः पुनर्मन्त्रः कथं वाक्रमणमत आह—

पश्चिमेनोत्तरवेदिमुदङ्ङतिक्रम्याक्रमणयजुर्जपेत्[1] ॥ २ ॥

मृदा शिथिरा देवानां तीर्थम् [cp.3.1.2] इत्युद्गातॄणां यदाक्रमणयजुरुक्तं[2] तज्जपेदिति ॥

चात्वालसमीपे दीक्षितश्चेत् ॥ ३ ॥

स्पष्टमिति ॥

तूष्णीमत ऊर्ध्वं वेदेराक्रमणम् ॥ ४ ॥

सवनमुखेषु च यजुषाहरहरिति गौतमः [3.1.4-5] यावद्वाक्रामेयुरित्येके [3.1.7] इति सूत्रद्वयेन सर्वेषु वेद्याक्रमणेषूद्गातॄणां[3] पुनःपुनर्मन्त्रो विहितः । ब्रह्मणस्तु तन्निवृत्तये[4] तूष्णीमिति[5] वचनमिति[6] ॥

क्रीत्वा राजा येनातिहृतः स्यात् तेन गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ॥ ५ ॥

येन मार्गेण सोमं क्रीतमतिहरन्ति तेन गत्वान्तः प्रविश्याध्वर्युप्रभृतीनां दक्षिणेनोत्तरेण वा गत्वापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्योपविशेदिति ॥

राजानं हर इत्युक्तः पूर्वेणाग्निमेकस्मा अतिप्रदाय तान् प्रसव्यं परीत्यादायानुगच्छेद् दक्षिणेन चेद् गतः स्यात् ॥ ६ ॥

यदि राजानं हर इत्यध्वर्युरेनं ब्रूयात् तदा प्रणीयमानमग्निं पूर्वेण सोमं

1 Da °मुदङ्निष्क°

2 Gb यदाक्रमणे उक्तं

3 Gb वेद्यनुक्र°

4 Gb तत्तन्निवर्तयेत्

5 Dcde तूष्णी-

6 Gb om.

कस्यचिद्धस्ते प्रदाय तानध्वर्युप्रभृतीन् प्रसव्यं परीत्य सोमम[1]आदाय तान् गच्छतो ऽनुगच्छेद् यदि दक्षिणेन तान् प्रविष्टः स्यादिति ॥

उत्तरेण चेद् यथेतं[2] परीत्यादायानुगच्छेत् ॥ ७ ॥

यद्यध्वर्युप्रभृतीनुत्तरेण गतः स्यात् तदा यथागतं प्रदक्षिणं परीत्यानुगच्छेदिति ॥

अन्येन चेद् ब्रह्मा व्रजितः[3] स्यादन्येन राजा तेनैनं प्रतिगृह्णीयात् ॥ ८ ॥ उत्तरेण विहारं[4] पश्चिमेन वेदिं संचरेद् दीक्षितश्चेत्[5] ॥ ९ ॥

पूर्वमुक्तं यदि तेन पथा ब्रह्मा गतः स्यात् ततो ऽन्येन मार्गेण सोमस्तदापि राजानं हर इति चोदितः प्रत्याव्रज्य राज्ञो मार्गेणैव राजानमाददीतापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्येत्यर्थः[6] ॥

स एव हि[7] राज्ञः पन्था अध्वर्युभिरुक्तः ॥ १० ॥ एतौ त्वेव ब्रह्मणो गतिकल्पावहरतो[8] ऽपि ॥ ११ ॥

राज्ञो हरणमकुर्वतो ऽपि ब्रह्मण एतावेव गतिकल्पौ[9] भवतः। तान् प्रसव्यं परीत्य [sū. 6] इत्येकः कल्पः। यथेतं परीत्य [sū. 7] इत्यपर इति ॥

आसीताग्नीध्रीय आहुत्योर्हूयमानयोरिति धानंजय्यस्तिष्ठेदिति शाण्डिल्यः ॥ १२ ॥

आग्नीध्रीयाहवनीययोर्द्वे वैसर्जनाहुती स्तः। तयोर्हूयमानयोराग्नीध्रीय एवासीत तिष्ठेद् वेति ॥

उत्तरेणाग्नीध्रीयं राजानमाज्यानि च ह्रियमाणान्यनुगच्छेत् ॥ १३ ॥

तयोर्हुतयोः पुनरपि[11] राजानमग्नीषोमीयपश्वर्थानि च[12]आज्यान्यनुगच्छेदिति ॥

1 Gb om. सोमं
2 Ga यथैतं; Dbcde (and Lāṭ.) add अग्निं
3 Ga प्रव्र॰
4–4 Gb उत्तरेणाहवनीयं
5 DbGa (and Lāṭ.) om. sūtras 9,10.
6 Gb ॰क्रमेणेत्यर्थः
7 Dcde om.
8 Dcde वहरण॰
9 Gb गमनक॰
10 Dbcd ह्री॰
11 Gb adds ह्रियमाणानि
12 Gb om. च

प्रवेशितेषु हविर्धानं पश्चिमेन गत्वासीतेति गौतमः ॥ १४ ॥

पूर्वेणेति धानंजय्यो दक्षिणस्य द्वारबाहोः पुरस्ताद् यजुषोपविशेत्[1] ॥ १५ ॥

स्पष्टे इति ॥

अग्नीषोमीयवपायां हुतायां यथेतम्[2]उदङ्ङतिक्रम्य चात्वाले मार्जयेत्[3] ॥ १६ ॥

मार्जनं सिद्धमेवं[4] [13. 3. 15] । यथेतमित्येतग्वाद्विधेयमिति ॥

एवमेवापररात्र आज्येषु प्रविष्टेषूपवेशनम् ॥ १७ ॥

अपररात्रे सवनीयपशोराज्येषु प्रविष्टेष्वेवमेवोपवेशनं कार्यम् । हविर्धानं पश्चिमेन पूर्वेण वा गत्वेत्यर्थः ॥

मार्जनं च ॥ १८ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥

सवनीयवपायां हुतायाम् ॥ १ ॥

एवमेवेत्यनुवर्तत इति ॥

पुरोडाशेन चरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशेनेत्यर्थः ॥

दीक्षितश्चेत् सर्वा इडा अन्वारभेत ॥ ३ ॥

स्पष्टमिति[5] ॥

वसतीवरीषु परि[6]ह्रियमाणासु दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेददीक्षितश्चेदा तासां परिहरणात् ॥ ४ ॥

अदीक्षितो बहिर्वेदि दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेदिति ॥

1 G यजुषेति (=Lāt.)

2 G यथैत°

3 Daf °त्

4 Gb सर्वपशूनां पूर्वमुक्तमेव for सिद्धमेव

5 Gb om.

6 Daf om. परि

आग्नीध्रीयं राजानं ह्रियमाणमनुगच्छेत्[1] ॥ ५ ॥

वसतीवरीहरणोत्तरमा[2]ग्नीध्रीयं प्रति सोमं ह्रियमाणमनुगच्छेदिति । ननु चापस्तम्बादिभिः सोमस्य हरणं नोक्तम् । सत्यम् । अत[3] एव विधानादन्यैः कैश्चिदुक्तमिति । कल्पसामर्थ्यसिद्धं चैतत् । कथम् । ऋत्विजो यजमानश्चाग्नीध्रीये हि[4] वसन्ति यजमानो राजानं गोपयतीति[5] विहितम् । ततश्च सामर्थ्यसिद्धं हरणमिति ॥

दीक्षितश्चेत्[6] तत्रैव संविशेत्[7] ॥ ६ ॥

स्पष्टमिति[4] ॥

अपररात्र आज्यानि ग्रहीष्यतः पूर्वेण गत्वाग्निं च पश्चिमेन वा यजुषोपविशेत् ॥ ७ ॥

सवनीयपश्वर्थान्याज्यानि ग्रहीष्यतो ऽध्वर्योराग्नीध्रीयमग्निं च पूर्वेण पश्चिमेन वा गत्वोपविशेदिति ॥

आत्तेषु प्राङुत्क्रम्य प्रसव्यं परीत्यानुगच्छेत् पूर्वेण चेद् गतः स्यात् ॥ ८ ॥

आत्तेष्वाज्येषु प्राङुत्क्रम्य तानध्वर्यून् प्रसव्यं[4] परीत्यानुगच्छेदिति ॥

पश्चिमेन चेद् यथेतं[8] परीत्यानुगच्छेत् ॥ ९ ॥

यद्या[9]ज्यग्रहणकाले पश्चिमेनोपविष्टस्तदा प्रदक्षिणं परिगमनमिति ॥

प्रवेशितेषूपविशेत् ॥ १० ॥

हविर्धानमाज्येषु प्रवेशितेष्वित्यर्थः ॥

आज्येष्वेव ग्रहीष्यमा[10]णेष्वत्रोपविशेदिति शाण्डिल्यः ॥ ११ ॥

आज्यग्रहणवेला[11]यामेवाग्नीध्रीयान्निष्क्रम्य हविर्धानस्य पश्चिमेन पूर्वेण वोपविशेदिति ॥

अध्वर्युणोक्तो वाचं यच्छेदा तृतीयं प्रातरनुवाकस्य ॥ १२ ॥

1 Dbc ह्रीय°
2 Dcd °हरणानन्तरमा°, Gb वसतीवरीपरिहरणाग्रहणानन्तरमा°
3 Dcde om.
4 Gb om.
5 Gb adds च
6 Dadf om.
7 Ga संवसेत्
8 G यथैतं ; Dbcde (and Lāṭ.) add अग्निं
9 Gb om. यदि
10 Daf गृह्यमा°
11 Gb °काले for °वेलायां

प्रातरनुवाकस्य प्रथमायास्तृतीयं यद् वचनम् आ तस्माद् वाग्यतः स्यादिति । अथवा आ तृतीयमित्या तृतीयाया ऋच इत्यर्थः ॥

आ वा परिधानीयायाः ॥ १३ ॥

अथवा प्रातरनुवाकस्य परिधानीयान्तं वाग्यतः स्यादिति ॥

आ वोपांश्वन्तर्यामयोर्होमात् ॥ १४ ॥

स्पष्टमिति[1] ॥

आ वा बहिष्पवमानात् ॥ १५ ॥

प्रातरनुवाकप्रभृति बहिष्पवमानपर्यन्तं[2] इति ॥

हविर्धानं चेत् पूर्वेण गतः स्यादुपांश्वन्तर्यामौ होष्यत्सूदङ्ङतिक्रम्य तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

यदि[3] हविर्धानं पश्चिमेनोपविष्टस्तदोपांश्वन्तर्यामयोर्होमकाले स्थानं नै कार्यमिति[4] ॥

दीक्षितश्चेदा तयोर्होमात् ॥ १७ ॥

दीक्षितस्य[6] ब्रह्मणो होमसमाप्तिं यावत् स्थानं न कार्यमिति ॥

निःसर्पत्स्वन्वारभेत ॥ १८ ॥

बहिष्पवमानार्थं हविर्धानान्निःसर्पत्स्वध्वर्य्वादिषु प्रतिहर्तारमन्वारभेत ब्रह्मा । तत् पूर्वमेव [3. 3. 12] सूत्रकृतोक्तमिति ॥

तस्य प्रस्तोत्रा समानं कर्म प्रागुपवेशनात् ॥ १९ ॥

प्रवृत्तं[7]होमादिकर्म [cp. 3. 3.17] तस्य प्रस्तोत्रा समानमुपवेशनवर्जं[8]मिति ॥

आस्तावं प्राप्यानासन्नो यजुषोपविशेत् प्रस्तोतारं प्रति ॥ २० ॥

बहिष्पवमानस्तुतिदेशं प्राप्योद्गातृभ्यः किंचिद् विप्रकृष्टः प्रस्तोतारमभिमुखो यजुषोपविशेदिति [cp. 2. 4. 20] ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॥ १० ॥

---

1 Gb om.

2 DdGb °न्तम्

3 Dce यदा

4 Dce पूर्वेण प्रविष्ट°

5-5 Gb न्याय्यमिति

6 Gb सत्रेषु दीक्षितस्य तु

7 Dcde प्रकृत°

8 Dcdef(first hand) om. वर्जं

रश्मिरसि [PB 1. 9, 10] इत्येतावनुवाकौ स्तोमभागाः ॥ १ ॥

तस्मा एतान् स्तोमभागानब्रवीत् [PB 15. 5. 24] इति ब्राह्मणे स्तोमभागपदेन रश्मिरसि इत्यादयः समाख्यायन्त इत्यर्थः ॥ समाख्याप्रयोजनं च वक्ष्याम इति ॥

तैः पृथगनुपूर्वं स्तोत्राण्यनुमन्त्रयेत ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तः इत्युक्तः ॥ २ ॥

बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राण्यतिरिक्तस्तोत्रपर्यन्तानि त्रयस्त्रिंशत् तानि । तैः स्तोमभागैस्तावत्संख्यैः क्रमेण पृथगनुमन्त्रयेत ॥ तत्र विशेषं वक्ष्याम इति ॥

ऊर्ध्वं प्रथमाद् रात्रिपर्यायाद् यत्र स्यात् अमुष्मै त्वा इति तं जिन्व इति तत्र[1] ब्रूयात् ॥ ३ ॥

प्रथमाद् रात्रिपर्यायादूर्ध्वं स्तोमभागेषु यत्रयत्र[2] अमुष्मै त्वा इति पदद्वयमस्ति । अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्तानां पदानामुपलक्षणम् । तत्र पदद्वयानन्तरमध्ययनाभावे ऽपि तं जिन्व इति ब्रूयात्[3] । तमिति द्वितीयान्ततया प्रयोज्यानां त्रिवृदादिपदानामुपलक्षणम् । तेनैवं प्रयोगः—त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा त्रिवृतं जिन्व । प्र[4]वृदसि प्रवृते त्वा प्रवृतं जिन्व[4] इति ॥

सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत इत्येकैकस्यान्तः ॥ ४ ॥

तेषु सवितृप्रसूता बृ[5]हस्पतये स्तुत[5] इति प्रत्येकमनुषञ्जनीयमिति ॥

पूर्वेषां च ॥ ५ ॥

पूर्वेषां रश्मिरसि इत्यादीनां विंशतिमन्त्राणामपि [PB 1. 9. 1-12, 10. 1-8] सवितृप्रसूता[6] इत्येवान्तः[7] । नन्वध्ययनसिद्धमेवैतन्न वक्तव्यम् । सत्यम् । वक्ष्यमाणविकल्पदर्शनार्थमनुवादो मन्त्रपरिमाणज्ञानार्थं[8] चेति ॥

भूर्भुवः[9] स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओम्[9] [cp. 12. 2. 28] इत्येतद् वाधिकं कुर्यादोंकारं वा ॥ ६ ॥

सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत इत्यस्यां[10]नन्तरमधिकं निवेशयेद् विकल्पेनेति ॥

1 Gb तत्
2 Dce यत्र only once; Gb यथा
3 Gb adds पूर्वेषु तथाध्ययनात्
4-4 Gb om.
5-5 Dcd om.
6 Gb adds बृहस्पतये स्तुत
7 Gb इत्येव मन्त्रान्तः
8 Gb मन्त्रमोक्षार्थं
9-9 De मानुषोम्
10 Gb इति मन्त्रस्या॰

यथाम्नायं संधेरनुमन्त्रयेत ॥ ७ ॥

वसुको ऽसि [PB 1. 10. 11] **इत्यादिसंधिस्तोत्रानुमन्त्रणमविकृतमेवेति ॥**

मतान्तरमाह—

त्रैधं विभजेदिति[1] धानंजय्यः[2]—वसुको ऽसि वस्यष्टिरसि वेषश्रीरसि । वसुकाय त्वा वस्यष्टये त्वा वेषश्रिये त्वा । वसुकं[3] जिन्व वस्यष्टिं जिन्व वेषश्रियं जिन्व । सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत इति ॥ ८ ॥

वसुको ऽसि वसुकाय त्वा वसुकं जिन्व **इत्येवमर्थः[4] संबन्धः । सो ऽयमेको विभाग एवमुत्तरावपीति[5] ॥**

स्तुत देवेन सवित्रा प्रसूताः **इत्यनुमन्त्रयेत मानसं वाजपेये च बृहत् ॥ ९ ॥**

अविवाक्ये दशमे ऽहनि मानसं स्तोत्रं वाजपेये च बृहदुत्तमं स्तोत्रं स्तुत देवेन **इत्येवा[6]नुमन्त्रयेतेति ॥**

आनन्तर्येणेतराणि ॥ १० ॥

इतराणि मानसवाजपेयान्त्यव्य[7]तिरिक्तानि सर्वसंस्थासु संहत्य त्रयस्त्रिंशदेव स्तोत्राणि तानि त्रयस्त्रिंशता स्तोमभागैः[8] क्रमेणानुमन्त्रयेत । ननु च । अत्यग्निष्टोममेकमधिकमस्ति[9] । तत् कथं त्रयस्त्रिंशत् स्तोत्राणि । उच्यते । उक्थ्यानन्तरमु[10]त्पन्नस्य षोडशिनः[10] स्तोत्रस्य तत्रापकृष्य प्रयोगमात्रं न पुनरपूर्वं स्तोत्रान्तरमस्तीति ॥ अथ नैमित्तिकेषु स्तोत्रेषु कथमनुमन्त्रणमत आह—

ईध्रात् स्तोत्राणि पूर्वेण तद्वृद्धेः[11] ॥ ११ ॥

ईध्रशब्दो निमित्तवचनः । निमित्तं च सोमातिरेकः । यदि प्रातःसवनात् सामा ऽतिरिच्येत [PB 9. 7. 1] **इति ब्राह्मणेन[12] निमित्तान्यन्यानि[13] विहितानि । पूर्वेण**

1 Dbcde °भजेतेति

2 Gb adds इति, thus making this a separate sūtra.

3 Ga वसुञ्, Gb वसुर्

4 Dcd °मर्थतः

5 Gb °मुत्तरत्रापीति

6 Gb इत्यनु°

7 Dce °पेयोन्यानि व्य°, Gb °पेयव्य°

8 Dcde स्तोत्रभागैः, Gb स्तोमविभागैः

9 Gb अत्यग्निष्टोमे स्तोत्रमेकमस्ति

10–10 Gb °मुक्तस्य वपनस्य षोडशि-

11 DbcdeGa तद्विवृद्धेः (=Lāṭ.)

12 Gb ब्राह्मणे

13 Gb निमित्ताद्यानि

पूर्वस्तोत्रस्य[1] स्तोमभागेनानुमन्त्रयेत नित्यस्तोत्रस्य[2] वृद्धिमात्रत्वात्[3] तस्येति[2] ॥

परेण वा तन्निकामनात् ॥ १२ ॥

पश्चाद्भाविना वा स्तोमभागेनानुमन्त्रणम् । कुतः । माध्यन्दिनं वा एष सवनं निकामयमानो ऽभ्यतिरिच्यते [PB 9. 7. 2] इतीतरस्य[4] माध्यन्दिनादेर्निकामनश्रवणात् । निकामनमिच्छेति ॥

मानसवद् वातिरिक्तसामान्यात् ॥ १३ ॥

अथवा[5] मानसस्तोत्रवदनुमन्त्रणमतिरिक्तत्वसामान्यात्[6] । अग्निष्टोमादतिरिक्तं हि मानसम् । नैमित्तिकमपि नित्यादतिरिक्तमिति ॥

सर्वानुमन्त्रणेन वानुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अथवा यः[7] पूर्वमिष्टिप्रकरणे सर्वानुमन्त्रणसंज्ञको मन्त्र उक्तस्तेन वानुमन्त्रणमन्यस्यानुक्तत्वादिति ॥

यद्यत् स्तोत्रं लुप्येत सहैव स्तोमभागेन ॥ १५ ॥

यदि पर्यायानभिव्युच्छेत् सर्वेभ्य एकं संभरेयुः[8] [6. 6. 1] इत्याश्वलायनोक्ते संभार[9]-पक्षे यानि स्तोत्राणि लुप्तानि यश्च षोडशी वैकल्पिकत्वाल्लुप्यते तानि स्वकीयैः स्तोमभागैः सहैव लुप्यन्ते । न तैः शिष्टानुमन्त्रणं कार्यं क्रमसंख्याभ्यां नियतत्वात् स्तोमभागानाम्[10] । स्तोत्रस्यासाधारणो भागः स्तोमभाग इति हि[11] समाख्या । एतदेव हि समाख्याप्रयोजनम् । ननु च । प्रधानलोपे गुणलोपो न्याय्य एवेति । न वक्तव्यमित्येतत् । सत्यम् । आपस्तम्बस्तु सप्तदश वाजपेये [11. 10. 13] इति वदन् तं नियमं मन्यते तदनिष्टमिति दर्शयितुमेतदुक्तमिति ॥

स्तुते बहिष्पवमाने[12] वपायां हुतायां मार्जयित्वा धिष्ण्यानुपस्थायोक्तं सदस्युपवेशनम् ॥ १६ ॥

दक्षिणार्धे तु सदसः पूर्वमुपवेशनम् [4. 4. 9] इत्यादि षट्पटल्यामुक्तमनुसंधे-

1 Gb स्तोत्र°
2–2 Gb °स्तोत्रवृद्धिमात्रत्वात् नैमित्तिकस्येति भावः
3 Dcde वित्र°
4 Gb इति परस्य
5 Dce अथ
6 Gb °रिक्तस्य
7 Gb ·यत्
8 Df संह°
9 Dcd संभरण°, Def संहरण°
10 Gb adds हि
11 DceGb om.
12 Dd °मानेन (=Lāṭ.); Dbcde (and Lāṭ) add तत्रैव गत्वासति

यमिति[1] ॥

स्तुतशस्त्रयोर्वाचं यच्छेत्[2] ॥ १७ ॥

स्पष्टमिति[3] ॥

अनूच्यमाने च सर्वत्र ॥ १८ ॥

सर्वेषु[4] पुरोनुवाक्यामनोतानुवचनेषु वाग्यमनमिति ॥

वषट्कृते विसृजेत्[5] ॥ १९ ॥

स्पष्टमिति ॥

अवभृथादुदेत्यानुष्याद् यज्ञशेषम् ॥ २० ॥

यज्ञशेषमन्वासीतेत्यर्थः ॥

अहर्गणेष्वेनं सदातिप्रैषेण प्रशास्ता वाचं यमयति राजानं रक्ष इति चाह तदुभयं कुर्यादा वसतीवरीणां परिहरणात्[6] ॥ २१ ॥

प्रशास्ता मैत्रावरुणः स एनमनुप्रैषेणाश्वलायनोक्तेन[7][8] हारियोजनप्रचारानन्तरं वाचं यमयति—ब्रह्मन् वाचं यच्छ [Āśv. 6.11.16] इति ॥

तत् सत्रे पर्यायेण कुर्युरहीने तु ब्रह्मैव[9] ॥ २२ ॥

सत्रेषु[10] यजमानाः पर्यायेण तदुभयं कुर्युः । प्रथमे दिवसे कश्चिद् द्वितीये ऽपर इत्येवम् । अहीने तु ब्रह्मैव प्रतिदिवसमुभयं कुर्यादिति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ ॥ ११ ॥

वाजपेये पृष्ठ्यस्य स्तोत्रमनुमन्त्र्य सदस्यं ब्रह्मासनं[11] उपवेश्य निष्क्रामेत् ॥ १ ॥ पूर्वेणाग्नीध्रीयं स्थूणा निखाता स्यात् ॥ २ ॥

अध्वर्युणेति शेषः ॥

1 Dd adds ॥११॥ thus ending the section here (=Lāṭ.).

2-2 Gb °शस्त्रवपायां वाचं यच्छेयुरिति

3 Gb om.

4 Dcde सर्वत्रति सर्वेषु

5 Dbcd °जेत (=Lāṭ.)

6 Ga °हरणान्तम्

7 Dcd एनमति°

8-8 Gb °यनोक्तहार्योज°

9 Gb om. अहीने तु ब्रह्मैव

10 Gb om.; Dcde सत्रे तु

11 Gb °सनम्

दक्षिणेन मार्जालीयमन्तर्वेदीति शाण्डिल्यः ॥ ३ ॥ तस्यामौदुम्बरं सप्तदशारं रथचक्रं प्रतिमुक्तं स्यात् ॥ ४ ॥

[1]स्पष्टे इति[1] ॥

तद्भावे यत् किंचिद्[2] रथचक्रम् ॥ ५ ॥

उदुम्बराभावे यदेव किंचिद् रथचक्रं सप्तदशारं स्थूणायां प्रतिमुक्तं स्यादिति ॥

तस्मिन् बाहू आदध्यात्—देवस्याहं सवितुः प्रसवे सत्यसँवसो[3] बृहस्पतेर्वाजिनो वाजजितो वर्षिष्ठमधि[4] नाकं रुहेयम् इति ॥ ६ ॥

तस्मिन् रथचक्रे[5] बाहू [6]आदध्यान्मन्त्रेणेति ॥

रथेष्वाजिं धावत्सु आविर्मर्याः इति गायेदाकारमुद्गीथादौ लुप्त्वा तस्य स्थाने प्रत्याहृत्य ह्यक्षरम् अग्मन् इति ॥ ७ ॥

लक्षणमुँद्दिश्य[7] रथेषु धावत्सुँ साम गायेत् । आ वाजं वाजिनो अग्मन् इत्युद्गीथादावाकारमुपसर्गं लोपयित्वा तस्य स्थाने अग्मन्निति ह्यक्षरं प्रत्याहृत्य गायेत् अग्मन्वाजं वाजिनः इति[8] । किमर्थः पुनरालोपः । गमनकाले मन्त्रेण गमनमेव प्रतिपादनीयं न पुनरागमनमिति लोप उक्त इति ॥

गतेषु वा ॥ ८ ॥

अथवा रथेषु लक्ष्यं प्रतिगतेष्वेव गायेन्न धावत्सु अग्मन् इति भूतनिर्देशविरोधादिति ॥

यथाधीतमाधावत्सुँ[9] ॥ ९ ॥

प्रत्यागच्छत्सु रथेषु यथाधीतमाकारमलुप्त्वैव गायेत् तस्यागमनाभिरूपत्वादिति ॥

आसृँ[10][11]तेषु वा ॥ १० ॥

1–1 Gb om.
2 DbdGb किंच (=Lāṭ.)
3 Da (sec. m.) °श°, Df(?)Ga °श्र°
4 Ga वरिषिष्ठमधि, Gb वर्षिष्ठे अधि
5 Gb adds ब्रह्मा
6 Dcd नि°
7 Df अक्षमु°, Gb लक्ष्यमु°
8 Gb adds आविर्मर्या इति
9 In Dd the rest of the paṭala is missing.
10 Df ends here.
11 Dbc °हृ°, Gb °हु°

आगतेष्वेव गायेद् भूतनिर्देशादेवेति ॥

सर्वत्र वा[2] यथाधीतम् ॥ ११ ॥

गमने चागमने चेत्यर्थः । सर्वथापि[3] द्विरेव गानमिति परिवर्तयन् गायेदिति ॥

गानकाले रथचक्रं बाहुभ्यां प्रदक्षिणं[4] परिवर्तयन् गायेत् ॥१२॥

परिवर्त्य[5] गायेद् गीत्वा वा परिवर्तयेत् ॥ १३ ॥

अथवा परिवर्तनात् पूर्वकालमुत्तरकालं वा गानं न सकालमिति ॥

गायतो वान्यस्तं[6] परिवर्तयेत् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणि गायति सति रथचक्रमन्यः परिवर्तयेदिति ॥

उदङ्ङवरोहं मन्येत—विष्णोः क्रमो ऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि[7] इति ॥ १५ ॥

उदङ्मुखो भूत्वा रथचक्रादवरूढमात्मानं मन्येत । अत एव गम्यते न प्रत्यक्षेणारोहणमवरोहणं वेति ॥

अभिदक्षिणमावृत्य सदः प्रविशेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति[7] ॥

तत्रासीनो हिरण्यस्थालं[8] मधु च नाना प्रतिगृह्णीयात् ॥ १७ ॥

हिरण्यस्थालं मधुना पूर्णं ब्रह्मणे [24. 3. 27] दद्यादिति वाजपेये वक्ष्यति । तत्र स्थालस्य प्राधान्यात् तस्यैव मन्त्रेण प्रतिग्रहो न मधुन इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं नानेति वचनमिति ॥

ऋतपेये च दक्षिणां चमसम् ॥ १८ ॥

ऋतपेये क्रतौ सोमचमसो दक्षिणा [PB 18. 2. 10] इति ब्राह्मणम् । तत्रापि सोमरसं तत्पात्रं च दक्षिणाभूतं पृथगेव प्रतिगृह्णीयादिति ॥

ब्राह्मणाय[10] मधु दद्यान्निदधीत हिरण्यम् ॥ १९ ॥

आत्मार्थमेव हिरण्यस्थालं निदधीतेति ॥

1 Dce आहृ°

2 Ga om.

3 Gb सर्वत्रा°

4–4 DbGa (and Lāṭ.) om., Da om. प्रदक्षिणं परिवर्तयन् गायेत्

5 Gb adds वा

6 Da वान्यस्तत्, DbGa वान्यं, Gb वान्यः (=Lāṭ.)

7 Gb om.

8 DbG हिरण्यं (=Lāṭ.)

9 Gb हिरण्यं हिरण्य°

10 Dce ब्राह्मणे

त्रिष्टुप्छन्दसा सर्वभक्षं चमसं भक्षयेत् ॥ २० ॥

सोमचमसस्य दक्षिणार्थत्वादप्राप्तमेव मन्त्रेण भक्षणं विधीयत इति ॥

तं प्रतिगृह्णीयादिति स्थविरो गौतमः ॥ २१ ॥

तं सोमरसमेव प्रतिगृह्णीयान्न पुनः [1]पात्रस्य पृथग् ग्रहणभक्षे[1]: । कुतः । हुतो देयः [24.1.22] इति वचनात् सोमरसस्यैव दक्षिणात्वप्रतीतेरिति [2]गौतम इति[2] ॥ गौतममतेनैव चमसभक्षणे मन्त्रान्तरमाह ॥

कस्त्वा ददाति स त्वा ददाति कस्मै त्वा ददाति तस्मै त्वा ददाति कस्त्वा कं भक्षयामि इति भक्षयेत् ॥ २२ ॥ वाग् देवी सोमस्य तृप्यतु इति वा ॥ २३ ॥ [3]उभाभ्यां वोभाभ्यां वा ॥ २४ ॥

गौतमस्य मतेन मन्त्रद्वयमिति[2] ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॥ १२ ॥

पञ्चदशः पटलः ॥ १५ ॥

---

[3]द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विविनिर्मिते ।
द्वितीये दशके वृत्तः पञ्चमः पटलो ऽधुना ॥

इति पञ्चमो ऽध्यायः ॥

1-1 Gb पात्रस्यापि पृथक् प्रतिग्रहः
2-2 Gb om.
3 Dd resumes the text here.

BHĀRADVĀJA-SRAUTASŪTRA

edited by

RAGHU VIRA

The BhārŚ, which belongs to the Khā(v.l.Kā)ṇḍikeya group[1] of the Taittirīyas[2], is known to us only partially. Its manuscripts are far from being numerous. The few that we have been able to obtain may be conveniently divided into two groups, D(evanāgarī) and G(rantha), according to the scripts in which they are written. All of them are incomplete. Da (Baroda, Oriental Institute, No. 894), Db (Bombay, University Library, No. 26) give the longest text—complete upto the end of Jyotiṣṭoma, and four sections of the next

1 In some of the accounts the Bhāradvājas are replaced by the Audh-(v.l.Augh)eyas. See Wilhelm Siegling's "Die Rezensionen des Caraṇavyūha", pp. 24, 34.

2 There are six Śrautasūtras attached to the Taittirīyas. Of these four have already been published: (1) Āpastamba, ed. by R. Garbe, 1882–1902 (2) Baudhāyana, ed. by W. Caland, 1904–'23 (3) Satyāṣāḍha-Hiraṇyakeśin, ed. by Kāśīnātha Bāla Āgāśe, 1907–'30 (4) Vaikhānasa, ed. by W. Caland, 1933. I possess only the loose printed sheets, which were very kindly supplied to me by Prof. Gonda of the University of Utrecht. The fifth Sūtra, that of the Vādhūlas, was made known by Professor Caland through long extracts printed in the Acta Orientalia, I–IV.

chapter.[1] The text is uniform in these mss., and is derived from a common source. Ga (Lahore, Panjab University Library, No. 1427) concludes with the Jyotiṣṭoma. Gbc were supplied through the good offices of Pt. G. Harihara Śāstrī of Trivandrum. Of these Gb stops with 12. 18 of our text, while Gc has only nine complete chapters. At the end of the Sūtra Gb appends a big fragment of the Bhāradvāja-Darśa-Pūrṇamāsa-Prayoga. Still another Grantha manuscript (Lahore, D. A.-V. College, No. 5980) was examined and even collated. It has, however, not been included in our critical

---

1 In the year 1926 I had compared the Berlin (Weber's Catalogue, No. 1448) and Munich (Aufrecht's Cat., No. 118) manuscripts with our Da, and was greatly disappointed to discover that they were recent transcripts made from the same source as our Da.

The Munich ms., however, has a Supplement, the Bhāradvāja-Pariśeṣa-sūtra, which is of exceptional interest. After the customary salutations to Gaṇeśa, Sarasvatī and the Gurus the Supplement begins:

अथातः सूत्रपरिशेषान् व्याख्यास्यामः ॥ बाहुमात्राः परिधयः स्फ्यं शम्या च । प्रादेशमात्राण्यरत्निमात्राणि वेध्मकाष्ठानि शुष्काण्यार्द्राणि वा । सवल्कलानि ॥

It is a small work, not exceeding 200 granthas; but its contents are most varied. We give a few short extracts below:

अथ नक्षत्रेष्टीनां याज्यानुवाक्या यथा समाम्नाता उपहोमाश्च भवन्ति प्राकृतावाज्यभागौ आम्नातै संयाज्ये यथाश्रद्धं दक्षिणा भवन्ति ॥

अत ऊर्ध्वं याजमानं यथासमाम्नातं वाजपेयं साग्निमेके समामनन्ति ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् स **गर्दभं** पशुमालभेत आहिताग्निरित्येकमनाहिताग्निरित्यपरम् ॥

हविर्दोषान् व्याख्यास्यामः॥ अथातोग्नीनामुद्वातानां खंडद्वयं **बौधायनवत्**...यद्याहिताग्निः पुनर्दारान् कुर्वीत अग्नीन् नोत्सृजेयुर्लौकिकाः संपद्येरन् । तस्य पुनरग्न्याधेयं विद्यत इत्या**श्मरथ्यः** ॥ पुनराधेयमित्या**लेखनः** पुनरग्न्याधेयमित्यौ**डुलोमिः** ॥ ॥

अथातोनुग्रहान् व्याख्यास्यामः समस्तहोमो **बौधायनवत्** ॥ ॥

Vijñāyate-passages are scattered all over the text. It ends:

आज्यालाभे आजमाविकमाहिषं वा घृतमाज्यार्थे इत्यादि ॥ ॥ इति भारद्वाजीयपरिशेषसूत्रं संपूर्णं श्री रामार्पणमस्तु ॥ श्री सांबसदाशिवप्रसन्न ॥ श्री वासुदेवप्रसन्न ॥ श्री गोविन्दाय ॥

I also possess a Bhāradvāja–Pravarasūtra in Grantha characters.

apparatus, for it is full of lacunae and is not of much value for the constitution of the text. Its inclusion would have made the critical apparatus unnecessarily heavy.

The Devanāgarī mss. differ from the Grantha mss. in their division and numbering of the chapters. The differences are clearly shown by the colophons of D and Gb, which are given below. Gac have generally no colophons. Ga shows the numbers of chapters sporadically. In its divisions of chapters Gc agrees entirely with Gb. Ga, however, differs from Gb in marking the end of the eleventh praśna. The constituted text follows the divisions of Ga.

The colophons of D and Gb are :

D	Gb
इति प्रथमः ॥	इति दर्शपूर्णमासे प्रथमः प्रश्नः ॥
इति द्वितीयः ॥	इति दर्शपूर्णमासे द्वितीयः प्रश्नः ॥
तृतीयः ॥ प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥	Praśna continued
द्वितीयः प्रश्नः ॥	इति दर्शपूर्णमासे तृतीयः प्रश्नः ॥
प्रथमः ॥	इति याजमानश्चतुर्थः प्रश्नः ॥
द्वितीयः ॥	इति अग्न्याधानः पञ्चमः प्रश्नः ॥
इति तृतीयः प्रश्नः ॥	इत्यग्न्युपस्थानं समाप्तम् ॥
चतुर्थः प्रश्नः ॥	अग्निहोत्रं समाप्तम् ॥
पञ्चमः प्रश्नः ॥	इत्यग्न्युपस्थानाग्निहोत्राग्रय - - न्तः ॥
	षष्ठः प्रश्नः समाप्तः ॥

Here D shows a double division : once treating its three praśnas as separate chapters, and hence numbering the sections separately for each praśna, and once taking them as one whole and marking the numbers of the sections continuously (thus agreeing with Gb).

षष्ठः प्रश्नः ॥	इति पशुबन्धः सप्तमः प्रश्नः ॥
सप्तमः प्रश्नः ॥	इति समाप्तश्चातुर्मास्यप्रयोगः ॥ इति

	भारद्वाजश्रौते अष्टमः प्रश्नः ॥[1]
अष्टमः प्रश्नः ॥	इति पूर्वप्रायश्चित्तं नाम नवमः प्रश्नः ॥
प्रथमः ॥	इति भारद्वाजसूत्रे दशमः सोमप्रश्नः ॥
प्रवर्ग्यप्रश्नः ॥	Praśna continued

Ga agrees with D in closing the praśna here. Gb ends with the 40th sec. of its 11th chapter. The remaining three colophons of D, viz., द्वितीयः ॥ तृतीयः ॥ नवमः प्रश्नः ॥ correspond to the close of the 12th, 13th and 14th praśnas of Ga. This is the end of Jyotiṣṭoma.

Besides these manuscripts, none of which can claim to be older than three hundred years, the text of the BhārŚ can be partly controlled and partly verified by the large number of citations in ancient commentaries and digests.[2] These would be found collected in Appendix I, which will appear at the end of the complete work.

I have to thank most cordially Pt. G. Harihara Śāstrī and the Directors of Lahore and Baroda Libraries for their courtesy in allowing me the use of their valuable manuscripts.

---

1 Gb further adds :

वर्षे प्रमाथिनाम्नि च श्रावरायां मासि संयुते ।
ऋक्षे बृहस्पतेस्तस्य वारे द्वादशिसंयुते ॥
शुभयोगे शुभे लग्ने शुभकरणसंयुते ।
चातुर्मास्यक्रतुरिदं सूत्रे व्यासदनुग्रहात् ॥
लिखित्वा पुस्तकेच्छैव रामकृष्णाख्यशर्मणा ।
तस्यैव पुस्तकमिदमुदकूतटनिवासिनः ।
काश्चिकरिकुले जातो शिवभक्तो भविष्यति ॥
अष्टमः प्रश्नश्चातुर्मास्यक्रतोः सूत्रं समाप्तम् ॥

2 These citations do not always give the exact words of the Sūtra. Sometimes they give merely the paraphrase of the original. Cp. Rudradatta (on ĀpŚ 1. 4. 5, 2. 4. 9, 2. 19. 9) and Mahādeva (on SatHirŚ 1. 5 ; page 126, last line) with BhārŚ 1. 3. 21, 2. 4. 10, 2. 18. 1, 1. 21. 6.

दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ आमावास्येन हविषा यक्ष्यमाण एकस्या द्वयोर्वा पूर्वेद्युर्हविरातञ्चनं दोहयति[1] ॥ २ ॥ अपि वा[1] पुरस्तादेव द्व्यहे त्र्यहे वानुगुप्तं दुग्धं दोहयित्वानुगुप्तेन दध्नातनक्ति ॥ ३ ॥ संततमविच्छिन्नमभिदुहन्त्योपवसथात् ॥ ४ ॥ यदहः पूर्णश्चन्द्रमाः स्यात् तां पौर्णमासीमुपवसेत्[2] ॥ ५ ॥ श्वः पूरितेति वा ॥ ६ ॥ यदहर्न दृश्येत ताममावास्याम्[3] ॥ ७ ॥ श्वो नोदेतेति[4] वा ॥ ८ ॥ तत्रैषो ऽत्यन्तप्रदेशो[5] ये केचन[6] पौर्णमासीममावास्यां[2] वा धर्मा अनारभ्याम्नायन्त उभयत्रैव ते क्रियन्ते ॥ ९ ॥ यज्ञोपवीत्येव दैवेषु कर्मसु भवति ॥ १० ॥ प्राचीनावीती पित्र्येषु ॥ ११ ॥ प्राङ्न्यायान्युदङ्न्यायानि वा प्रदक्षिणं दैवानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२ ॥ विपरीतं[7] पित्र्याणि ॥ १३ ॥ न[8] विहाराद[9]पपर्यावर्तेत ॥ १४ ॥ न यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेदन्यं वा ॥ १५ ॥ उत्तरतउपचारो विहारः ॥ १६ ॥ यत्र क्व च जुहोतीति चोदयेदध्वर्युरेव जुह्वाज्येनाहवनीये जुहुयात् ॥ १७ ॥ अध्वर्युमेवानादिष्टे कर्तरि[10] प्रतीयादाग्नीध्रं द्वितीयम् ॥ १८ ॥ यत्र क्वचोपतिष्ठते ऽनुमन्त्रयत इति चोदयेद् यजमान एव तत्[11] कुर्यात् ॥ १९ ॥ एकमन्त्राणि कर्माणि ॥ २० ॥ आदिप्रदिष्टा मन्त्रा भवन्ति ॥ २१ ॥ ॥ १ ॥

उत्तरस्यादिना पूर्वस्यावसानम्[12] ॥ १ ॥ मन्त्रान्तैः कर्मादीन् संनिपातयेत्[13] ॥ २ ॥ अथ यत्र ह्रस्वो मन्त्रः स्याद् दीर्घं कर्म कर्मादौ मन्त्रं जपेत् ॥ ३ ॥ अथ

1-1 D दोहयित्वा
2 Ga पूर्णा°
3 DGa om. ताम्
4 D °तीति, Gc नोदितेति; Gb corrupt.
5 DGc °न्तः
6 D केच
7 Gb तद्विप°
8 DGc add ह
9 D °दु°
10 D °दिष्टेषु कर्तारं
11 D om.
12 Gc पूर्वस्यान्तम्; Gbc add विद्यात्
13 D संपा°

यत्र द्वाभ्यां जुहोति पञ्चभिर्जुहोतीति चोदयेत् प्रतिमन्त्रं तत्राहुतीर्जुहुयात् ॥ ४ ॥ अथ यत्र यज्ञाङ्गे कर्माभ्यावर्तयेन्न मन्त्रो ऽभ्यावर्तेत ॥ ५ ॥ ज्वलत्येव सर्वा आहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

व्रतमुपैष्यति[2] शाखामच्छैति[3] ॥ ७ ॥ पलाशशाखाँ शमीशाखां वा ॥ ८ ॥ सा या प्राच्युदीची प्राची वोदीची वा बहुपर्णा[4] बहुशाखाप्रतिशुष्काग्रासुषिरा[5] तामाछिनत्ति—इषे त्वा [1. 1. 1*a*] इति ॥ ९ ॥ ऊर्जे त्वा [l. c.] इति संनमयत्यनुमार्ष्टि वा ॥ १० ॥ अथैनामाहरति—

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसँस्कृताम् ।
बहुपर्णामशुष्काग्राँ हरामि पशुपामहम् ॥ [TB 3. 7. 4. 8]

इति ॥ ११ ॥ तया षडवराध्यान्[6] वत्सानपाकरोति—वायव स्थोपायव स्थ [1.1.1 *b*] इति ॥ १२ ॥ यावतीनामेका कुम्भी दुग्धँ संभरेत् तावती पराध्या मात्राँ स्यात् ॥ १३ ॥ एकँ शाखयोपस्पृशति ॥ १४ ॥ तयैव गाः प्रस्थापयति—देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्निया[7] इन्द्राय देवभागम् इति ॥ १५ ॥ महेन्द्राय इति वा यदि महेन्द्रयाजी भवति ॥ १६ ॥ एकाँ शाखयोपस्पृशति ॥ १७ ॥ प्रस्थिता अनुमन्त्रयते—

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शतमिन्द्राय शरदो दुहानाः ।
रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु ॥

इति ॥ १८ ॥ महेन्द्राय इति वा यदि महेन्द्रयाजी भवति ॥ १९ ॥ ॥ २ ॥

ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीः [l. c. *g*] इति यजमानस्य गृहानभिपर्यावर्तते ॥ १ ॥ अग्निष्ठे ऽनस्यग्न्यगारे[8] वा पुरस्तात् प्रतीचीँ[9] शाखामुपगूहति—यजमानस्य पशून् पाहि [l. c. *h*] इति ॥ २ ॥ पश्चात् प्राचीमित्येकेषाम् ॥ ३ ॥ यो वा अध्वर्योर्गृहान् वेद गृहवान् भवति । आ चतुर्थात् कर्मणो ऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यामीदं करिष्यामीति । एते वा अध्वर्योर्गृहाः । य एवं वेद गृहवान् भवतीति विज्ञायते ॥ ४ ॥ सावित्रेणाश्वपर्शुमनडुत्पर्शुमसिदं वादाय गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—यज्ञस्य घोषदसि [1. 1. 2*a*] इति ॥ ५ ॥ प्रत्युष्टँ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः

1 Gbc °हुतिं जुहु°
2 Gb °मुपेष्यतीति
3 Gac °छेति
4 Ga °र्णां
5 D °प्रतिकृष्णा°
6 Gb षट्प°
7 D °त्री
8 Gac °ऽन्या
9 Thus Gbc (= Āp., Hir.); DGa प्रती°

[1. 1. 2b] इत्याहवनीये दात्रं प्रतितपति ॥ ६ ॥ प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिरच्छ [l. c. c] इति प्राङ् वोदङ् वाभिप्रव्रज्य यतः कुतश्च दर्भमयं बर्हिराहरति ॥ ७ ॥ विष्णो स्तूपो ऽसि [1. 1. 11g] इति प्रथमं स्तम्बमुत्सृजति[2] ॥ ८ ॥ द्वितीयं[3] परिषौति[4]—देवानां परिषूतमसि वर्षवृद्धमसि [1. 1. 2de] इति ॥ ९ ॥ तस्य द्वे तिस्रो वा नाडीरुत्सृजति—अवशिष्टो गवां भागः इति ॥ १० ॥ स्तम्बमारभते—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनमारभे इति ॥ ११ ॥ पर्वणि दाति—देवबर्हिर्मा त्वान्वङ् मा तिर्यक् पर्व ते राध्यासमाच्छेत्ता ते मा रिषम् [l. c. fgh] इति ॥ १२ ॥ संनखं मुष्टिं लुनोति[5] ॥ १३ ॥ स प्रस्तरो भवति ॥ १४ ॥ कुल्मिमात्र इत्येकेषाम् ॥ १५ ॥ [6]ऊर्वस्थिमात्र इत्येकेषाम्[6] ॥ १६ ॥ स्रुग्दण्डमात्र इत्येकेषाम् ॥ १७ ॥ अपरिमितं[7] इत्येकेषाम् ॥ १८ ॥ [8]एवमेवायुजो मुष्टींल्लुनोति[5] ॥ १९ ॥ यदन्यत् परिषवणादुत्सर्जनादिति सर्वं तत् करोति ॥ २० ॥ प्रस्तरो युक्तमित्येकेषामयुक्तमित्येकेषाम् ॥ २१ ॥ अयुञ्जि निधनानि लुनो[9]तीत्येकेषाम् ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

देवबर्हिः शतवल्शं विरोह [l. c. i] इत्यालवान् प्रत्य[10]भिमृशति ॥ १ ॥ सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम [l. c.] इत्यात्मानम् ॥ २ ॥ अथैनत् संभरति—पृथिव्याः संपृचः पाहि सुसंभृता त्वा संभरामि [l. c. h l] इति ॥ ३ ॥ अत एव बर्हिषः शुल्बं करोति त्रिधातु पञ्चधातु वा ॥ ४ ॥ अयुपिता योनिः इति शुल्बमावेष्टयति ॥ ५ ॥ अदित्यै रास्नासि [l. c. m] इति प्रतिदधाति ॥ ६ ॥ तत्रैषो ऽत्यन्त[11]प्रदेशो यानि कानिच शुल्बानि न समस्यन्ते प्रदक्षिणं तान्यावेष्टयेत् ॥ ७ ॥ अथ यानि समस्यन्ते प्रसव्यं तेषां गुणमावेष्ट्य प्रदक्षिणमभिसमस्येत् ॥ ८ ॥ उदगग्रं शुल्बं निधाय तस्मिन् प्रागग्रं बर्हिर्निदधाति[12] ॥ ९ ॥ अलुभितो[13] योनिः इत्युत्तमे निधने प्रस्तरमत्यादधाति ॥ १० ॥ अथैनत् संनह्यति—इन्द्राण्यै संनहनम् [l. c.] इति ॥ ११ ॥ पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु [l. c. n] इति ग्रन्थिं करोति[14] ॥ १२ ॥ स ते मास्थात् [l. c.] इति पश्चात् प्राञ्चमुपगूहति ॥ १३ ॥ पुरस्तात् प्रत्यञ्चमित्येकेषाम् ॥ १४ ॥ अथैनदारभते—

1 Thus Da, others °त्रृ°
2 D °सृज्यति, Gbc °सृज्य
3 Gc adds स्तम्बं
4 D परिषत्रेति
5 Gac लुनाति
6–6 D om.
7 D विनिमित, Ga विनिर्मित
8 DGb om. एवम्
9 Ga लुना°
10 Gc om. प्रति
11 DGc °न्तः
12 D °र्निधायति
13 Ga °हिता, Gbc °दा
14 Gb करोतु

आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः ।
बर्हिः सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभे ॥

इति ॥ १५ ॥ **उद्यच्छते**—इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे [1. 1. 2*o*] इति ॥ १६ ॥ **शीर्षन्नधिनिधत्ते**—बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि [l. c.] इति ॥ १७ ॥ **आहरति**—उर्वन्तरिक्षमन्विहि [l. c. *p*] इति ॥ १८ ॥ **अपरेणाहवनीयं परिधीनां काले ऽन्तर्वेद्यनधः सादयति**—अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि [1. 1. 4*s*] इति ॥ १९ ॥ देवंगममसि [1. 1. 2*q*] **इत्यासन्नमभिमन्त्रयते** ॥ २० ॥ **उपरीव प्रज्ञातं निदधाति** ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
तासां पर्व राध्यासं परिस्तरमाहरन् ॥
अपां मेध्यं यज्ञियँ सदेवँ शिवमस्तु मे ।
आछेत्ता वो मा रिषं जीवानि शरदः शतम् ॥
अपरिमितानां परिमिताः संनह्ये सुकृताय कम् ।
एनो मा निगां कतमच्चनाहं पुनरुत्थाय बहुला भवन्तु ॥ [TB 3.7.4. 9,10]

इति परिस्तरणानां दर्भाणां[1]**मधि निधान्याछेदनी संनह्यनीत्येता आम्नाता भवन्ति** ॥ १ ॥ **एकविँशतिदारुमिध्मं करोति पालाशं खादिरं वा** ॥ २ ॥ **अष्टादशदारुमिध्मँ संनह्यतीत्येकेषाम्** ॥ ३ ॥ **पञ्चदशसामिधेनीदारूणि भवन्ति** ॥ ४ ॥ **त्रयः परिधयः** ॥ ५ ॥ **पालाशाः कार्ष्मर्यमया वा शुष्का वार्द्रा वा सवल्कलाः** ॥ ६ ॥ **अथो खादिरा बैल्वा औदुम्बरा वैकङ्कता रौहित**[2]**का वेति विज्ञायते** ॥ ७ ॥ **स्थविष्ठो मध्यमो ऽणीयान् द्राघीयान् दक्षिणार्ध्यो ऽणिष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्यः** ॥ ८ ॥ **द्वे आघारसमिधौ** ॥ ९ ॥ **अनूयाजसमिदेकविँशी**[3] ॥ १० ॥ **समूलानाममूलानां वा दर्भाणामयुग्धातु तथैव शुल्बं करोति**[4] ॥ ११ ॥ **तस्मिन्निध्मं संभरति**[4] ॥ १२ ॥

यत् कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् ।
ततस्त्वामेकविंशँतिधा संभरामि सुसंभृता ॥
त्रीन् परिधीँस्तिस्रः समिधो यज्ञायुरनुसंचरान् ।
उपवेषं मेक्षणं धृष्टिँ संभरामि सुसंभृता ॥ [l. c.]

इति संनह्यति ॥ १३ ॥ कृष्णो ऽस्याखरेष्ठः [1. 1. 11*a*] ॥ देव पुरश्चर सघ्यासं त्वा **इति पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति** ॥ १४ ॥ **अथैनमनधः सादयित्वा प्रज्ञातानीध्मप्रव्रश्चनानि निदधाति** ॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥

1 D om. दर्भाणाम्
2 D रोहीत°, Gac रौहत°
3 Gc adds इति
4 DGa om. sūtras 11, 12.

श्वो भूत इध्माबर्हिषी व्रतोपेते पौर्णमास्यां कुर्यात् ॥ १ ॥ पूर्वेद्युरेवामावास्यायाम् ॥ २ ॥ यथाकामी पौर्णमास्यामित्यपरम् ॥ ३ ॥ दर्भमयं वेदं करोति—वेदो ऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदो ऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः इति ॥ ४ ॥ वत्सज्ञुं पशुकामस्य मूतकार्यमन्नाद्यकामस्य त्रिवृतं ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृच्छिरसं ब्रुवते ॥ ५ ॥ नित्यवत् पूर्वौ[2] कल्पावेके समामनन्ति ॥ ६ ॥ अथैनं प्रादेशमात्रे परिवासयति ॥ ७ ॥ शुल्बात् प्रादेशमात्र इत्येकेषाम् ॥ ८ ॥ प्रज्ञातानि वेदाग्राणि[3] निधार्य[4] यया शाखया वत्सानपाकरोति तस्या अन्तर्वेदि पलाशानामेकदेशं प्रशातयति ॥ ९ ॥ मूलतः शाखां परिवास्य तमुपवेषं करोति—

उपवेषो ऽसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन्।
इन्द्राय हविः कृण्वन्तः शिवः शग्मो भवासि नः ॥ [TB 3. 7. 4. 13]

इति ॥ १० ॥ अथास्या दर्भमयं प्रादेशमात्रं पवित्रं करोति त्रिवृदवदलम्[5]—वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारम् इति ॥ ११ ॥ मूले मूलमवसृज्[6]त्यग्रे ऽग्रं न ग्रन्थि करोति ॥ १२ ॥ क्रियमाणं यजमानो ऽनु[7]मन्त्रयते—

त्रिवृत् पलाशे दर्भ इयान् प्रादेशसंमितः।
यज्ञे पवित्रं पोतृतमं पयो हव्यं करोतु[8] मे ॥ [1. c. 11]

इति ॥ १३ ॥ परिसमूहन्त्यग्न्यगाराण्युपलिम्पन्त्यायतनानि ॥ १४ ॥ यावच्छकृर्त् सांनाय्यकुम्भ्यौ गोमयेनानु[9]लिप्ते भवतः ॥ १५ ॥ अलंकुर्वाते यजमानः पत्नी च ॥ १६ ॥ ॥ ६ ॥

अमावास्यायामाधिवृत्तसूर्ये पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ॥ १ ॥ दक्षिणाप्रागग्रैर्दर्भैरन्वाहार्य[10] परिस्तीर्यैकैकशः पिण्डपितृयज्ञपात्राणि प्रक्षाल्य प्रयुनक्ति—स्फ्यं स्रुवमाज्यस्थालीं[11] मेक्षणं कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं शूर्पं येन वार्थी भवति ॥ २ ॥ अध्वर्युर्यज्ञोपवीती दक्षिणतः शकटादेकपवित्रे ऽधि[12] स्थाल्यां निर्वपति ॥ ३ ॥ पूरयित्वा निमार्ष्टि ॥ ४ ॥ कृष्णाजिने[13] उलूखलं प्रतिष्ठाप्य दक्षिणाप्राची पत्नी तिष्ठन्ती परापावमविवेकमवहन्ति ॥ ५ ॥ सकृत् फलीकरोति

1 Gab य°
2 Gbc पूर्व-
3 Gb स्तोत्राणि
4 Gc निदधाति
5 DGa त्रिवृदवलयम्
6 Gb मूलमुपसृ°, Ga मूलमवसृ°
7 D om. अनु
8 Gc ददातु
9 Ga °नोप°
10 Gbc °रन्वाहार्यपचनं
11 Gc adds चरुस्थालीं (=Āp.)
12 DGc om. ऽधि
13 Gbc °नम्

॥ ६ ॥ दक्षिणाग्नौ जीवतण्डुलमिव श्रपयित्वोत्पूतेन नवनीतेनाभिघारयत्यनुत्पूतेन वा सर्पिषा ॥ ७ ॥ दक्षिणपूर्वेणान्वाहार्यपचनमुत्तरापरेण वा दक्षिणप्राचीमेकस्फ्यां वेदिमुद्धत्यावोक्ष्य सकृदाछिन्नेन बर्हिषा स्तृणाति—

सकृदाछिन्नं बर्हिरूर्णामृदु स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्यहम् ।

अस्मिन् सीदन्तु मे पितरः सोम्याः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सह ॥ [TB 3. 7. 4. 10] इति ॥ ८ ॥ तस्यामेतँ स्थालीपाकं प्रतिष्ठाप्य दक्षिणतः कशिपूपबर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमित्येकैकश आसाद्य ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥

अध्वर्युर्यज्ञोपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षणेन स्थालीपाकस्योपहत्या[1]भिघार्य जुहोति—सोमाय पितृपीताय स्वधा नमः [TB 1. 3. 10. 2] इति प्रथमाम् ॥ १ ॥ यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमः इति द्वितीयाम् ॥ २ ॥ ये मेक्षणे तण्डुलास्तान् अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः इति तृतीयाम् ॥ ३ ॥ तूष्णीं मेक्षणमादधाति ॥ ४ ॥ दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं निरूहति—

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये [2]हरन्त्यग्निष्टांल्लोकात् प्रणुदात्वस्मात् ॥

इति ॥ ५ ॥ यजमानः सव्यं जान्वाच्य प्राचीनावीती त्रीनुदकाञ्जलीनेकस्फ्यायामुपनिनयति—असाववनेनिङ्क्ष्व इति पितरम् असाववनेनिङ्क्ष्व इति पितामहम् असाववनेनिङ्क्ष्व इति प्रपितामहम् ॥ ६ ॥ अत्रैव नामा[3]देशमवाचीनपाणिर्दक्षिणापवर्गास्त्रीन् पिण्डान् निदधाति—एतत्ते तत ये च त्वामनु [1. 8. 5*b*] इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ ७ ॥ अथ यदि द्विपिता स्यात् प्रतिपू[4]रुषं पिण्डान् दद्यात् ॥ ८ ॥ अपि वैकैक[5]स्मिन् पिण्डे द्वौद्वावुपलक्षयेत् ॥ ९ ॥ अथ यदि जीव[6]पिता स्यात् पितामहाय प्रपितामहाय[7] दद्यात् ॥ १० ॥ न जीवन्तमतिददातीत्येकेषाम् ॥ ११ ॥ होमान्तमेव कुर्वीत ॥ १२ ॥ ॥ ८ ॥

अथ यदि[8] बन्धुनामानि[9] न विन्देत्[10] स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्यः इति प्रथमं पिण्डं दद्यात् । स्वधा पितृभ्यो ऽन्तरिक्षसद्भ्यः इति द्वितीयँ स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः इति तृतीयम् ॥ १ ॥ तूष्णीं चतुर्थं पिण्डं निधाय अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वम् [l. c.]

1 Ga °पस्थित्या°, Gb °पस्थाप्या°
2 Gb भ°
3 DGa नाम°
4 DbGa °पु°
5 G वैक°
6 Ga जीवत्° for यदि जीव°
7 Gab add च
8 D om.
9 Gb °नाम for °नामानि
10 Gbc विदितः

इत्युक्त्वा पराङावर्तते[1] ॥ २ ॥ ओष्मणो व्यावृत उपास्ते[2] ॥ ३ ॥ व्यावृत्त ऊष्मण्यभिपर्यावर्तते ॥ ४ ॥ अव्यावृत्ते वा अमीमदन्त पितरः सोम्याः [TB 1. 6. 9. 9] इत्यभिपर्यावृत्य[3] यः स्थाल्यां शेषस्तमवजिघ्रति—वीरं धत्त पितरः इति ॥ ५ ॥ आमयाविना प्राश्यो ऽन्नाद्यकामेन प्राश्यो यो ऽलमन्नाद्याय सन्नाद्यात्[4] तेन प्राश्य इति विज्ञायते ॥ ६ ॥ तथैवोदकाञ्जलीन्[5]उपनिनीयाञ्जनाभ्यञ्जने ददाति—आङ्क्ष्वासौ ॥ अभ्यङ्क्ष्वासौ इति त्रिर्[6]अनुपिण्डम् ॥ ७ ॥ एतानि वः पितरो वासांस्यतो नो ऽन्यत् पितरो मा योष्ट इति लोम छित्त्वोपन्यस्यति[7] वाससो वा दशाम् ॥ ८ ॥ उत्तर आयुषि लोम छिन्दीत ॥ ९ ॥ छित्त्वा नमस्कारैरुपतिष्ठते—नमो वः पितरो रसाय [3. 2. 5s] इति प्रतिपद्य अहं तेषां वसिष्ठो भूयासम् [l. c. u] इत्यन्तेन ॥ १० ॥ अथ पितॄनुत्थापयति[8]—

उत्तिष्ठत पितरः प्रेत शूरा यमस्य पन्थामनुवेता पुराणम् ।
धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद् भागधान्[9] देवतासु ॥

इति ॥ ११ ॥ पितॄन् प्रवाहयति—परेत[10] पितरः सोम्याः [1. 8. 5f] इत्येतया ॥ १२ ॥ मनस्वतीभिरुपतिष्ठते—मनो न्वा हुवामहे [l. c. g] इति तिसृभिः ॥ १३ ॥ ॥ ९ ॥

उल्मुकमपिसृजति—

अभून्नो दूतो हविषो[11] जातवेदा अवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
प्रादाः[12] पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन् प्रजानन्नग्ने पुनरप्येहि देवान् ॥

इति ॥ १ ॥ प्राजापत्ययर्चा पुनरेति—प्रजापते [1. 8. 14m] इत्येतया पङ्क्त्या ॥ २ ॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठते—यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्याम् [1. 8. 5k] इति ॥ ३ ॥ अग्नौ सकृदाच्छिन्नं प्रहृत्याद्भिः प्रोक्ष्य द्वंद्वं पिण्डपितृयज्ञपात्राणि प्रत्युदाहरति ॥ ४ ॥ अपः पिण्डानभ्यवहरेद् ब्राह्मणं वा भोजयेदग्नौ वा प्रहरेत् ॥ ५ ॥

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये ।
तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥

इति प्रथमं पिण्डं प्रहरति ॥ ६ ॥

ये सजाताः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

1 Ga पराचा°
2 DGa om. व्यावृत उपास्ते
3 DGc °वर्त्य
4 Ga सन्नन्यंन्या°
5 D °लिमु°
6 D त्रिस्त्रिर°
7 Gb °न्यस्य for °न्यस्यति
8 Gb °नुत्थाप्य
9 DGac °र्थां, Gb °थेयां
10 Ga परेतन
11 DGa om.
12 DGa °दात्

तेषाँ श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतँ समाः ॥ [TB 2. 6. 3. 5]

इतीतरौ[1] ॥ ७ ॥ पत्नी वा मध्यमं पिण्डं प्राश्नाति ॥ ८ ॥ पुमाँसँ ह जानुका भवतीति विज्ञायते ॥ ९ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
यथेह पितरो लोके दीर्घमायुः प्रजीवितात् ॥

इति प्राशन आम्नातो भवति ॥ १० ॥ संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञः ॥ ११ ॥ एवं विहित एवानाहिताग्नेर्भवत्यन्यत्र गार्हपत्योपस्थानात् ॥ १२ ॥ अन्यं गार्हपत्यस्थानीयमागमयेदित्येकम्[2] ॥ १३ ॥ यस्मिन् प्रहरेत् तमुपतिष्ठत इत्यपरम्[3] ॥ १४ ॥ तत्र गार्हपत्यशब्दो लुप्येत[4] सँस्कारप्रतिषेधात् ॥ १५ ॥ ॥ १० ॥

ततः संप्रेष्यति—

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितो ऽग्निर्यजमानं भुनक्तु ।

अपाँ रस ओषधीनाँ सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुघा अमुत्रामुष्मिंल्लोके ॥

[TB 3.7.6.1] **इति ॥ १ ॥ ततो ऽग्नीन्[5] परिस्तृणाति पूर्वाँश्चापरौ च प्रागग्रैर्दर्भैः ॥ २ ॥ अपि वोदगग्राः पश्चात् पुरस्ताच्च भवन्ति ॥ ३ ॥ दक्षिणः[6] पक्ष उपरिष्टाद् भवत्यधस्तादुत्तरः ॥ ४ ॥ दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मयजमानयोरायतने कल्पयति ॥ ५ ॥ पूर्वं ब्रह्मणो ऽपरं यजमानस्य ॥ ६ ॥ स्वयं यजमानः पर्वण्यग्निहोत्रं जुहोति ॥ ७ ॥ नास्यामावास्याँ रात्रिं कुमारा अपि पयः पिबन्ति ॥ ८ ॥ यवाग्वास्यैताँ रात्रिमग्निहोत्रँ हुत्वाग्निहोत्रोच्छेषणँ हविरातञ्चनं निदधाति ॥ ९ ॥ सांनाय्यपात्राणि प्रक्षाल्य द्वंद्वं प्रयुनक्ति ॥ १० ॥ उत्तरेण गार्हपत्यं कुम्भीदोहनँ शाखापवित्रमुपवेषमभिधानीं निदाने येन चार्थी भवति ॥ ११ ॥ अग्निहोत्रहवण्यां तिरः पवित्रमप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति—**देवो वः सवितोत्पुनातु [1. 1. 5*a*] **इति पच्छो गायत्र्या ॥ १२ ॥ अथैना अभिमन्त्रयते—**आपो देवीरग्रेपुवः [l. c. *b*] **इति प्रतिपद्य** प्रोक्षिता स्थ [l. c. *d*] **इत्यन्तेन ॥ १३ ॥ सांनाय्यपात्राणि प्रोक्षत्युत्तानानि पर्यावृत्य[7] ॥ १४ ॥ ॥ ११ ॥**

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै [1. 1. 3*a*] **इति त्रिः ॥ १ ॥ अथैतानि निष्टपति—**निष्टप्तँ रक्षो निष्टप्ता ऽघशँसः **इति ॥ २ ॥ अथ गा आयतीः प्रतीक्षते—**

1 D adds वा
2 DGc °के
3 DbGc °रे
4 D लुप्यते
5 DGac ग्निं
6 Ga दक्षिण–
7 Ga om. उत्तानानि पर्यावृत्य

एता आचरन्ति मधुमद् दुहानाः प्रजावतीर्यशसो विश्वरूपाः ।
बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व इन्द्रो रमयतु गावः ॥ [TB 3. 7. 4. 14,15]

इति ॥ ३ ॥ अदित्यै रास्नासि [1. 1. *2m*] **इत्यभिधानीमादाय** पूषासि **इति वत्समभिदधाति ॥ ४ ॥** पूषा स्थ [TB 3. 7. 4. 15] **इति वा सर्वान् तत आह ॥ ५ ॥ उपसृष्टामनुमन्त्रयते**[1]—अयद्मा वः प्रजया सँसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः [l. c.] **इति ॥ ६ ॥ उपसीदन्तमनुमन्त्रयते**—ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् [l. c.] **इति ॥ ७ ॥ ततः संप्रेष्यति**—विहारं[2] गां चोपसृष्टामन्तरेण मा संचारिष्ट **इति ॥ ८ ॥ न दुह्यमानामन्तरेण संचरन्ति विहारं च ॥ ९ ॥ यदि व्यवेयात्** सांनाय्यं मा विलोपि **इति ब्रूयात् ॥ १० ॥** धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ [1. 1. *7a*] **इत्युपवेषमादाय गार्हपत्यादुदीचो ऽङ्गारान् निरूहति**—निरूढं जन्यं भयम् **इति ॥ ११ ॥ तेषु कुम्भीमधिश्रयति**—मातरिश्वनो घर्मो ऽसि [1. 1. *3b*] **इति ॥ १२ ॥ अथैनां प्रदक्षिणमङ्गारैः पर्यूहति**—भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्व **इति ॥ १३ ॥ अथास्याँ शाखापवित्रं प्रागग्रं निदधाति**—वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारम् **इति ॥ १४ ॥　॥ १२ ॥**

सपवित्रां कुम्भीमन्वारभ्य वाचं यच्छति ॥ १ ॥ धारयन्नास्ते ॥ २ ॥ धाराघोषमभिमन्त्रयते—

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां देवीं मधुमतीँ सुवर्विदम् ।
तदिन्द्राग्नी जिन्वतँ सूनृतावत् तद्यजमानममृतत्वे दधातु ॥ [TB 3. 7. 4. 16]

इति ॥ ३ ॥ दुह्यमाने विप्रुषो ऽनुमन्त्रयते—हुत स्तोको हुतो द्रप्सः [1. 1. *3g*] **इति ॥ ४ ॥ दुग्ध्वा हरति ॥ ५ ॥ तं पृच्छति**—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रियम् [TB 3. 7. 4. 16] **इति ॥ ६ ॥** महेन्द्राय **इति वा यदि**[3] **महेन्द्रयाजी भवति ॥ ७ ॥** अमूं यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम् [l. c.] **इति नाम गृह्णाति ॥ ८ ॥** सा विश्वायुः [1. 1. *3k*] **इत्यनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥ कुम्भ्यां तिरः पवित्रमानयति**—देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुपुवा **इति ॥ १० ॥ आनीयमाने**[4] **विप्रुषो ऽनुमन्त्रयते**—हुत स्तोको हुतो द्रप्सः [l. c. *g*] **इति ॥ ११ ॥ एवमेवोत्तरे दोहयति ॥ १२ ॥** सा विश्वव्यचाः [l. c. *k*] **इति द्वितीयामनुमन्त्रयते** सा विश्वकर्मा [l. c.] **इति तृतीयाम् ॥ १३ ॥ तिसृषु दुग्धासु वाचं विसृजते**—

बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनः ।

1 Gbc उपसृष्टां मे प्रब्रूतादित्युष°
2 Gbc add च
3 Gb om.
4 Gab °ने

वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पताम् ॥ [TB 3. 7. 4. 16,17]

इति त्रिरुद्धदति ॥ १४ ॥ महेन्द्राय इति वा यदि[1] महेन्द्रयाजी भवति ॥ १५ ॥ ॥ १३ ॥

विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वा कुम्भ्यौं संक्षालनमानयति—संपृच्यध्वमृतावरीः [1. 1. 3*l*] इति ॥ १ ॥ कैर्षन्निवोदगुद्वासयति[2]—दृँह गा दृँह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषत्[3] इति ॥ २ ॥ प्रागित्येकेषां प्रागुदगित्येकेषाम्[4] ॥ ३ ॥ शीतं बुध्नं कृत्वा दध्नातनक्ति—सोमेन त्वातनच्मीन्द्राय दधि [1. c. *m*] इति ॥ ४ ॥ महेन्द्राय इति वा यदि[1] महेन्द्रयाजी भवति ॥ ५ ॥ अग्निहोत्रोच्छेषणमानयति—यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनु संतनोमि [TB 3. 7. 4. 17] इति ॥ ६ ॥ अग्निहोत्रोच्छेषणमानीय दध्यानयेदित्याश्मरथ्यः दध्यानीयाग्निहोत्रोच्छेषणमित्यालेखनः ॥ ७ ॥ यद्यग्निहोत्रोच्छेषणं न विन्देत् तण्डुलैरातञ्च्यात् । यदि तण्डुलान् न विन्देदोषधीभिरातञ्च्यात् ॥ ८ ॥

आपो हविष्षु जागृत यथा देवेषु जाग्रथ ।
एवमस्मिन् यज्ञे यजमानाय जागृत ॥

इत्यपिधाने ऽप आनीयोदन्वतायस्पात्रेण दारुपात्रेण वापिदधाति—

अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापि[5]दधाम्यहम् ।
अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरते ॥

इति ॥ ९ ॥ ॥ १४ ॥

न मृन्मयेनापिदध्यात्[6] । यदि मृन्मयेनापिदध्यात्[6] तृणं काष्ठं वान्तर्धायापिदध्यात् ॥ १ ॥ अपिधायानधः सादयति—विष्णो हव्यँ रक्षस्व [1. 1. 3*n*] इति ॥ २ ॥ तथैव रात्रौ प्रातर्दोहाय वत्सानपाकरोति ॥ ३ ॥ अपि वापराह्ण एवोभयोर्दोहयोर्वत्सानपाकुर्यात् ॥ ४ ॥ उपधाय कपालानि सायंदोहवत् प्रातर्दोहं दोहयति ॥ ५ ॥ एतावन्नानोदगग्रं पवित्रं निदधाति ॥ ६ ॥ नातनक्ति ॥ ७ ॥ नासोमयाजी संनयेदिति विज्ञायते ॥ ८ ॥ संनयेदित्येकेषाम् ॥ ९ ॥ ऐन्द्रमेके सांनाय्यँ समामनन्ति माहेन्द्रमेके ॥ १० ॥ त एते[7] महेन्द्रयाजिनः—शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्य औवों गौतमो भारद्वाजः ॥ ११ ॥ तं[8] आदित एवाग्नीनाधाय

1 Gb om.
2 Gbc श्रपयित्वा क°
3 Gb रिषम्
4 Gab om.
5 D पि for अपि
6 Gab मृण्म°
7 DGa om. त एते
8 D तत्र

महेन्द्रं यजेरन् ॥ १२ ॥ अथेतर [1]इन्द्रयाजिनः ॥ १३ ॥ स य [1]इन्द्रयाजी महेन्द्रं यियक्षेत संवत्सरमिन्द्रमिष्ट्वाग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टादशकपालं निर्वपेत् ॥ १४ ॥ ततो ऽधिकामं महेन्द्रं यजेतेति विज्ञायते ॥ १५ ॥ तस्माद् यः कश्चन सोमेनेष्ट्वा महेन्द्रं यजेतेति विज्ञायते ॥ १६ ॥ ॥ १५ ॥

श्वो भूते ऽग्नीन् परिस्तीर्य यथा पुरस्तात् कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयम् [1. 1. 4*a*] **इति हस्ताववनिज्य पात्राणि प्रक्षाल्य द्वंद्वं प्रयुनक्ति दशापराणि दश पूर्वाणि ॥ १ ॥ स्फ्यं च[2] कपालानि चाग्निहोत्रहवणीं[3] च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्यां[4] चोलूखलं च मुसलं च दृषदं चोपलां चेत्युत्तरेण गार्हपत्यम् ॥ २ ॥ स्रुवं च जुहूं चोपभृतं च ध्रुवां च प्राशित्रहरणं चाज्यस्थालीं च वेदं पात्रीं च प्रणीताप्रणयनं चेडापात्रं चेत्युत्तरेणाहवनीयम् ॥ ३ ॥ यथोपपातम[5]वशिष्टान्यन्ततः प्रातर्दोहपात्राणि ॥ ४ ॥ खादिरः स्रुवः स्फ्यः शम्या प्राशित्रहरणं च । पर्णमयी जुहूः । आश्वत्थ्युपभृत् । वैकङ्कती ध्रुवाग्निहोत्रहवणी च ॥ ५ ॥ प्रादेशमात्र्यो ऽरत्निमात्र्यो[6] वा स्रुचो भवन्ति त्वग्बिला मूलदण्डा हस्त्योष्ठ्यो वायसपुच्छा हंसमुखप्रसेचना वा ॥ ६ ॥ यान्यनादिष्टवृक्षाणि यः कश्च[7] यज्ञियो वृक्षस्तस्य स्युरित्याश्मरथ्यः ॥ ७ ॥ ॥ १६ ॥**

वैकङ्कतानीत्यालेखनः ॥ १ ॥ वारणान्यहोमार्थानि स्युः ॥ २ ॥ विज्ञायते— तस्माद् वारणो यज्ञापचारः । न त्वेतानि जुहुयादिति ॥ ३ ॥ गार्हपत्यात् प्रक्रम्य संततां प्राचीमुलपराजीं[8] स्तृणात्याहवनीयात्—यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्य [TB 3. 2. 4. 1] **इति ॥ ४ ॥ अत्र ब्रह्मा प्रपद्यते ॥ ५ ॥ बर्हिषः समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कुरुते**—पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुर्वां मनसा पुनातु [TB 3. 7. 4. 11] **इति ॥ ६ ॥ तृणं काष्ठं वान्तर्धाय छिनत्ति न नखेन ॥ ७ ॥ अथैने अद्भिरनुमार्ष्टि**—विष्णोर्मनसा पूते स्थो [8]वैष्णवी स्थो वायुपूते स्थः[8] **इति ॥ ८ ॥ अथैने अभिमन्त्रयते—**

इमौ प्राणापानौ यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः ।
आप्याययन्तौ संचरतां पवित्रे हव्यशोधने ॥ [l. c.]

इति ॥ ९ ॥ वेषाय त्वा [1. 1. 4*b*] **इति प्रणीताप्रणयनम् ॥ १० ॥ चमसमादाय प्रक्षालयति**—वानस्पत्यो ऽसि देवेभ्यः शुन्धस्व **इति ॥ ११ ॥ कंसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य**

1-1 D इन्द्र
2 D स्फ्यश्च
3 DGa °णीं
4 All mss. शम्या
5 Da °पात्तम , Ga °हतम°, Gb °पादम°
6 Ga adds बाहुमात्र्यो
7 Ga कश्चन, Gb कश्चिद्
8-8 D om.

प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्य मृन्मयेन[1] प्रतिष्ठाकामस्येति विज्ञायते ॥ १२ ॥ ॥ १७ ॥

तस्मिन्नुत्तरेण[2] गार्हपत्यमुपविश्य पवित्रान्तर्हिते पात्रे ऽप आनयति—को वो गृह्णाति स वो गृह्णातु इति ॥ १ ॥ अपो गृह्णन्निमां मनसा ध्यायति ॥ २ ॥ उपबिलं चमसं पूरयित्वोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूयाभिमन्त्रयते ॥ ३ ॥ यथा पुरस्ताद् ब्रह्माणमामन्त्रयते[3]—ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छ इति ॥ ४ ॥ प्रणीताः प्रणयन् वाचं यच्छत्या हविष्कृतः ॥ ५ ॥ प्रसूतो ब्रह्मणा समं प्राणैर्धारयमाणो ऽविषिञ्चन् स्फ्येनोपसंगृह्य हरत्यनुपसंगृह्य वा—को वः प्रणयति स वः प्रणयतु ॥

अपो देवीः प्रणयामि यज्ञँ सँसादयन्तु नः ।
इदं मदन्तीर्घृतपृष्ठा उदार्कुः[4] सहस्रपोषं यजमाने न्यञ्चतीः ॥

इति ॥ ६ ॥ मनसा[5] मन्त्रं जपति ॥ ७ ॥ उत्तरेणाहवनीयं प्रणीताः सादयति—को वो युनक्ति सँ[6] वो युनक्तु[6] इति ॥ ८ ॥ दर्भैरपिधाय पवित्रे आदाय पात्राणि संमृशति—सँसीदन्तां दैवीर्विशः पात्राणि देवयज्यायै इति ॥ ९ ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे वानस्पत्यासि इत्यग्निहोत्रहवणीमादत्ते ॥ १० ॥ वेषाय त्वा [1.1.4*b*] इति शूर्पम् ॥ ११ ॥ उर्वन्तरिक्षमन्विहि [1. 1. 2*p*] इत्यभिप्रव्रज्याहवनीये निष्टपति—प्रत्युष्टँ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः [1. 1. 4*c*] इति ॥ १२ ॥ ॥ १८ ॥

यजमानमामन्त्रयते—यजमान हविर्निर्वप्स्यामि इति ॥ १ ॥ ओं निर्वप इति यजमानः प्रत्याह ॥ २ ॥ यदि यजमानः प्रवसेत् अग्ने हविर्निर्वप्स्यामि इति ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अपरेण गार्हपत्यं प्राग्गीषँ शकटमवस्थाप्यँ पुरोडाशीयानाधाय दक्षिणां युगधुरमभिमृशति—धूरसि धूर्व धूर्वन्तम् इति ॥ ४ ॥ एवमुत्तराम् ॥ ५ ॥ त्वं देवानामसि सस्नितमम् इत्युत्तरामीषामालभ्य जपति ॥ ६ ॥ विष्णुस्त्वाक्रँस्त इत्युत्तरे चक्रे[8] दक्षिणं पादमत्यादधाति ॥ ७ ॥ अह्रुतमसि हविर्धानम् [l. c. *g*] इत्यारोहति ॥ ८ ॥ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे [l. c. *i*] इति परिणाहं प्रेक्षते ॥ ९ ॥ उरु वाताय [l. c. *l*] इत्यपच्छाद्यान्तः शकट उपविश्य दशहोतारं व्याख्याय यच्छन्तु त्वा पञ्च इति व्रीहीन् यवान् वाग्निहोत्रहवण्यां मुष्टीनोप्य तिरः पवित्रँ शूर्पे निर्वपति—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि [l. c. *m*] इति ॥ १० ॥ त्रीन्

1 Ga मृणम°
2 D °न्नुत्तरे
3 Gb ब्रह्माणमभि°
4 Gb °गुः
5 D इमा अनु
6–6 DGa om.
7 Gb adds तस्मिन्
8 DGa om.

मुष्टीन् यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ११ ॥ **निरुप्तेष्वन्वावपति भक्षणां**[1]**प्ररेकाय** ॥ १२ ॥ **एवमेवोत्तरं पुरोडाशं निर्वपति**—अग्नीषोमाभ्याम् [1. 1. 4*m*] **इति पौर्णमास्याम्** इन्द्राग्निभ्याम् **इत्यमावास्यायामसंनयतः** ॥ १३ ॥ **अथ**[2] **यदि पात्र्यां निर्वपेद् दक्षिणतः स्फ्यमवधाय तस्यां सर्वान् शकटमन्त्रान् जपेत्** ॥ १४ ॥ ॥ १९ ॥

इदं देवानाम् [1. c. *n*] **इति निरुप्तानभिमृशति** । इदमु नः सह [1. c.] **इति यतो ऽधि निर्वपति** ॥ १ ॥ स्फात्यै त्वा नारात्यै[3] [1. c. *o*] **इति हविरादायोपनिष्क्रामति**—इदमहं निर्वरुणस्य पाशात् **इति** ॥ २ ॥ **विहारमभिवीक्षते**—सुवरभिविख्येषं वैश्वानरं ज्योतिः [1. c. *p*] **इति** ॥ ३ ॥ दृँहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योः [1. c. *q*] **इति प्रत्यवरोहति** ॥ ४ ॥ **आहरति**—उर्वन्तरिक्षमन्विहि [1. c. *r*] **इति** ॥ ५ ॥ **अपरेणाहवनीयमुपसादयति**—अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि [1. c. *s*] **इति** ॥ ६ ॥ **परिददाति**—अग्ने हव्यँ रक्षस्व [1. c. *t*] ॥ अग्नीषोमौ हव्यँ रक्षेथाम् ॥ इन्द्राग्नी हव्यँ रक्षेथाम् **इति यथादेवतम्** ॥ ७ ॥ अग्ने हव्यँ रक्षस्व [1. c.] **इति वा** ॥ ८ ॥ **सशूकायामग्निहोत्रहवण्यां तिरः पवित्रमप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूयाभिमन्त्रयते** ॥ ९ ॥ **यथा पुरस्ताद् ब्रह्माणमामन्त्रयते**—ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि **इति** ॥ १० ॥ **प्रसूतो ब्रह्मणा हविः प्रोक्षति**—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं प्रोक्षामि ॥ अग्नीषोमाभ्याम् [1.1.5*e*] **इति यथादेवतमेकैकं त्रिस्त्रिः प्रोक्षति** ॥ ११ ॥ **हविः प्रोक्षन्नाग्निमभिप्रोक्षति** ॥ १२ ॥ **हविः प्रोक्ष्य पात्राणि प्रोक्षति** ॥ १३ ॥ **उत्तानानि पर्यावृत्त्यै** शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै [1. c. *f*] **इति त्रिः कुर्यात्** ॥ १४ ॥ **प्रोक्षणीनाँ शेषमित्याश्मरथ्यः सर्वाभिः प्रोक्षेदित्यालेखनः** ॥ १५ ॥ ॥ २० ॥

सावित्रेण कृष्णाजिनमादायोत्करे त्रिरवधूनोत्यूर्ध्वग्रीवं बर्हिर्विशसनम्—अवधूतँ रक्षो ऽवधूता अरातयः [1. c. *g*] **इति** ॥ १ ॥ **उत्तरेण विहारं प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तृणाति**—अदित्यास्त्वगसि [1. c. *h*] **इति** ॥ २ ॥ प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु [1. c.] **इति प्रतीचीं भसदं प्रतिसमस्यति** ॥ ३ ॥ **अनुत्सृजन् कृष्णाजिनमुलूखलमधिवर्तयति**[4]—अधिषवणमसि वानस्पत्यम् [1. c. *i*] **इति** ॥ ४ ॥ **अनुत्सृजन्नुलूखलँ हाविरावपति**—अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि [1. c. *kl*] **इति त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम्** ॥ ५ ॥ अद्रिरसि वानस्पत्यः [1. c. *m*] **इति मुसलमा-**

1 Ga भक्षानि, Gb भक्षाणां
2 DGa om.
3 D om.
4 Thus all mss.
5 D °मभिव°

दाय हविष्कृतं त्रिराह्वयति—हविष्कृदेहि इति ब्राह्मणस्य आद्रव इति राजन्यस्य आगहि इति वैश्यस्य ॥ ६ ॥ अवहन्ति—अव रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम् इति ॥ ७ ॥ प्रादुर्भूतेषु तण्डुलेषु उच्चैः समाहन्तवै इत्याग्नीध्रं प्रेष्यति ॥ ८ ॥ कुटरुरसि मधुजिह्वः इत्याग्नीध्रो ऽश्मानमादाय शम्यां वा सावित्रेणोच्चैर्दृषदुपले समाहन्ति—इषमावदोर्जमावद [1. 1. 5*o*] इति ॥ ९ ॥ द्विर्दृषदि सकृदुपलायां त्रिः संचारयन् नवकृत्वः संपादयति ॥ १० ॥ ॥ २१ ॥

उत्तरतः शूर्पमुपोहति वैणवमैषीकं[1] नलमयं वा—वर्षवृद्धमसि [1. c. *r*] इति ॥ १ ॥ हविरुद्वपति—प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु [1. c. *s*] इति ॥ २ ॥ उत्करे परापुनाति—परापूतँ रक्षः परापूता अरातयः [1. c. *t*] इति ॥ ३ ॥ अपहतँ रक्षः इति तुषान् प्रतिहन्ति ॥ ४ ॥ मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोप्याधस्तात् कृष्णाजिनस्योपवपति—रक्षसां भागो ऽसि [1. c. *u*] इति ॥ ५ ॥ अप उपस्पृश्य विविनक्ति—वायुर्वो वि विनक्तु [1. c. *v*] इति ॥ ६ ॥ पात्र्यां तण्डुलान् प्रस्कन्दयति—देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु [1. c. *w*] इति ॥ ७ ॥ प्रस्कन्नानभिमृशति—देवेभ्यः शुन्धध्वम् इति ॥ ८ ॥ हविष्कृतं प्रेष्यति—त्रिष्फलीकर्तवै इति ॥ ९ ॥ या यजमानस्य पत्नी साभ्युदेत्यावहन्त्यन्यो[2] वा ॥ १० ॥ त्रिः सुफलीकृतान् करोति[3] ॥ ११ ॥ प्रक्षाताँन् फलीकरणान् निधायोत्करे तण्डुलप्रक्षालनं निनयति—

त्रिष्फलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गो अवशिष्यते ।
रक्षसां भागधेयमापस्तत् प्रवहतादितः ॥ [TB 3. 7. 6. 20]

इति ॥ १२ ॥ तथैव कृष्णाजिनमादायावधूनोति ॥ १३ ॥ ॥ २२ ॥

व्याख्यातमास्तरणम् ॥ १ ॥ कृष्णाजिने हीवग्रीवाः[4] (?) पश्चादुदीचीनकुम्बाँ शम्यां निदधाति—दिव स्कम्भनिरसि [1. 1. 6*c*] इति ॥ २ ॥ शम्यायां दृषदं धिषणासि पर्वत्या [1. c. *d*] इति । दृषद्युपलां धिषणासि पार्वतेयी [1. c. *e*] इति ॥ ३ ॥ दृषदि तण्डुलानाधिवपति—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टमधिवपामि ॥ अग्नीषोमाभ्याम् इति यथादेवतं त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ४ ॥ संततं पिनष्टि ॥ ५ ॥ प्राणाय त्वा [1. c. *h*] इति प्राचीमुपलां प्रोहति अपानाय त्वा [1. c.] इति प्रतीचीं[5] व्यानाय त्वा [1. c.] इति मध्यदेशे व्यवधारयति ॥ ६ ॥ दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धाम् [1. c. *i*] इति प्राचीमन्ततो[6] ऽनु-

1 Gb मिषीकं
2 Gc °न्या
3 D om.
4 Thus DGa ; Gb भवग्रीवाः, Gc अभिग्रीवां
5 DGa प्रतचीनं
6 DaGa प्रतीचीनम°, DbGc प्राचीनम°

प्रोहति ॥ ७ ॥ **कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति**—देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु [1. 1. 6*k*] **इति** ॥ ८ ॥ **प्रस्कन्नान्यवेक्षते**—अदब्धेन वश्चक्षुषावपश्यामि **इति** ॥ ९ ॥ **हविष्कृतं प्रेष्यति**—असंवपन्ती पिँषाणूनि कुरुतात् **इति** ॥ १० ॥ ॥ २३ ॥

पत्नी पिनष्टि दासी वा ॥ १ ॥ धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ [1. 1. 7*a*] **इत्युपवेषमादाय गार्हपत्यात् प्रत्यञ्चावङ्गारौ निरूह्यान्यतरमुत्तरापरमवान्तरदेशं प्रतिनिरस्यति**—अपाग्ने ऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादँ सेध [l. c. *b*] **इति** ॥ २ ॥ आ देवयजं वह [l. .c.] **इत्यन्यतरमवस्थाप्य तस्मिन् कपालमुपदधाति**—ध्रुवमसि पृथिवीं दृँह [l. c. *d*] **इति** ॥ ३ ॥ **तत् सव्यस्याङ्गुल्याधिनिधाय कपाले[1] ऽङ्गारमधिवर्तयति**—निर्दग्धँ रक्षो निर्दग्धा अरातयः [l. c. *c*] **इति** ॥ ४ ॥ धर्त्रमसि ॥ धरुणमसि [l. c. *ef*] **इति पूर्वपूर्वं कपालमुपदधाति** । धर्मासि [l. c. *g*] **इति दक्षिणम्** चित स्थ [l. c. *h*] **इत्युत्तरम्** । महतौँ शर्धो ऽसि[2] **इति षष्ठम्** । चिदसि ॥ परिचिदसि **इत्यवशिष्टे उपदधाति** । **तूष्णीं वाष्टौ संपादयति** ॥ ५ ॥ **एवमेवोत्तरं कपालयोगमुपदधाति** ॥ ६ ॥ **एकादश संपादयति द्वादश वैन्द्राग्नस्य** ॥ ७ ॥ **एवमनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते** ॥ ८ ॥ **अथैनान्यङ्गारैरध्यूहति**—भृगूणामाङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् [l. c. *i*] **इति** ॥ ९ ॥ **अत्र मदन्तीरधिश्रयति** ॥ १० ॥ **निष्टप्तोपवातायां पात्र्यां वाचंयमस्तिरः पवित्रं पिष्टानि संवपति**—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टँ संवपामि ॥ अग्नीषोमाभ्याम् **इति यथादेवतं त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम्** ॥ ११ ॥ ॥ २४ ॥

अथैनानि पवित्राभ्यामुत्पुनाति—देवो वः सवितोत्पुनातु [1. 1. 5*a*] **इति पच्छो गायत्र्या** ॥ १ ॥ **प्रणीताभिर्हवीँषि संयौति** ॥ २ ॥ **अन्या वा यजुषोत्पूय** ॥ ३ ॥ **स्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयत्यौ[3]हरति** ॥ ४ ॥ समापो अद्भिरग्मत [1. 1. 8*b*] **इति पिष्टेष्वानयति** ॥ ५ ॥ अद्भ्यः परि प्रजाता स्थ समद्भिः पृच्यध्वम् [l. c. *d*] **इति तप्ताभिः प्रदक्षिणं पर्याप्लावयति** ॥ ६ ॥ जनयत्यै त्वा सं यौमि [l. c. *e*] **इति संयुत्य विभजते**—यथाभागं व्यावर्तेथाम् **इति** ॥ ७ ॥ **यतः पुनर्न सँहरिष्यन् भवति** ॥ ८ ॥ **अथाभिमृशति**—अग्नये त्वा [l. c. *f*] **इति दक्षिणं पिण्डं** अग्नीषोमाभ्यां त्वा **इत्युत्तरं पौर्णमास्यां** इन्द्राग्निभ्याम् **इत्यमावास्यायामसंनयतः** ॥ ९ ॥ इदमहँ सेनाया अभीत्वर्यै मुखमपोहामि [TB 3. 7. 5. 1,2] **इति वेदेन कपालेभ्यो ऽङ्गारानपोह्य** मखस्य शिरो ऽसि [1. 1. 8*g*] **इति दक्षिणं पिण्डमादाय दक्षिणे**

1 D °लम्　　3 Gbc °म्या°

2 DGb शर्ध स्थ

कपालयोगे ऽधिश्रयति—घर्मो ऽसि विश्वायुः [1. 1. 8*h*] इति ॥ १० ॥ एवमेवोत्तरं पिण्डमादायोत्तरकपालयोगे ऽधिश्रयति ॥ ११ ॥ एवमनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते ॥ १२ ॥ अत्राज्यं निर्वपति । उपरितरं[2] वा ॥ १३ ॥ ॥ २५ ॥

सर्वाणि कपालान्यभिप्रथयति—उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् [1. c. *i*] इति ॥ १ ॥ अतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वशफमात्रं करोति ॥ २ ॥ पात्र्यामप आनीय प्रदक्षिणं लेपेनानुपरिमार्ष्टि—त्वचं गृह्णीष्व [1. c. *k*] इत्येकैकम् । नातिक्षारयति ॥ ३ ॥ त्रिः पर्यग्नि करोति—अन्तरितँ रक्षो ऽन्तरिता अरातयः [1. c. *l*] इति ॥ ४ ॥ परि वाजपतिः कविः [4. 1. 2*t*] इति वा ॥ ५ ॥ देवस्त्वा सविता श्रपयतु [1. 1. 8*m*] इत्युल्मुकैः प्रतितपति ॥ ६ ॥ अग्निस्ते तनुवं माति धाक् [1. c. *n*] इति दर्भैरभिज्वलयति ॥ ७ ॥ अविदहन्तः श्रपयत [TB 3. 2. 8. 7] इति वाचं विसृजते ॥ ८ ॥ सं ब्रह्मणा पृच्यस्व [1. 1. 8*p*] इति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्माध्यूहति ॥ ९ ॥ अथाङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्णेजनमित्युल्मुकेनाभितप्य स्फ्येनान्तर्वेदि तिस्रः प्राचीरुदीचीर्वा लेखा लिखित्वासँस्यन्दयन् प्रत्यगपवर्गं त्रिर्निनयति[3]—एकताय स्वाहा [1. c. *q*] इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १० ॥ ॥ २६ ॥

इति दर्शपूर्णमासे प्रथमः प्रश्नः ॥

---

1 Gb °रे

2 Gab °रां

3 D °नयन्

4–4 D प्रथमः, Ga प्रथमः खण्डः; Gc gives no colophon.

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे **इति स्फ्यमादाय तृणेन संमृशति**—शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वधः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजाः **इति** ॥ १ ॥ **अपरेणाहवनीयं वेदिर्भवति यजमानमात्र्यपरिमिता वा प्राची** ॥ २ ॥ **यथा हवीँष्यासन्नानि संभवेदेवं तिरश्ची** ॥ ३ ॥

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीँ सा पप्रथे पृथिवी पार्थिवानि ।
गर्भं बिभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते विश्वदानिः ॥ [TB 3. 3. 9. 10]

इति पुरस्तात् स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं त्रिः संमार्ष्ट्युपरिष्टाद् वा ॥ ४ ॥ **पूर्वार्धाद् वितृतीयदेशाद् वेदेः स्तम्बयजुर्हरति** ॥ ५ ॥ पृथिव्यै[2] वर्मासि **इत्यन्तर्वेदि प्रागग्रमुदगग्रं वा दर्भं निधाय तस्मिन् स्फ्येन प्रहरति**—पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिँसिषम् [1. 1. 9*d*] **इति** ॥ ६ ॥ अपहतो ऽररुः पृथिव्यै [l. c. *i*] **इति स्फ्येन सतृणान् पाँसूनपादाय हरति**—व्रजं गच्छ गोस्थानम् [l. c. *k*] **इति** ॥ ७ ॥ वर्षतु ते द्यौः [l. c. *l*] **इति वेदिं प्रत्यवेक्षते** ॥ ८ ॥ **उत्तरतो निवपति**—बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्यो ऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ अररुस्ते दिवं मा स्कान् [l.c. *qr*] **इति** ॥ ९ ॥ **स उत्करो भवति** ॥ १० ॥ **तमाग्नीध्रो गृह्णाति**—अररो दिवं मा पप्तः **इति** ॥ ११ ॥ **एवमेव द्वितीयँ हरत्येवं तृतीयम्** ॥ १२ ॥ अपहतो ऽररुः पृथिव्यै देवयजन्यै [l. c. *i*] **इति द्वितीयमपादत्ते** ॥ १३ ॥ अपहतो ऽररुः पृथिव्या अदेवयजनः [l. c. *n*] **इति तृतीयम्** ॥ १४ ॥ ॥ १ ॥

तूष्णीं चतुर्थं हृत्वा स्फ्येन वेदिं परिगृह्णाति ॥ १ ॥ वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा [l. c. *s*] **इति दक्षिणतः** ॥ २ ॥ रुद्रास्त्वा [l. c.] **इति पश्चात्** ॥ ३ ॥ आदित्यास्त्वा [l. c.] **इत्युत्तरतः** ॥ ४ ॥ **स्फ्येन वै सर्वं वेदिकर्म क्रियते** ॥ ५ ॥ **ततः संप्रेष्यति**—

इमां नराः कृणुत वेदिमेत्य वसुमतीँ रुद्रवतीमादित्यवतीम् ।

1 Ga °ज°   2 DGa °वी–

वर्ष्मन् दिवो नाभा पृथिव्या यथायं यजमानो न रिष्येत् ॥ [TB 3.7.7.13,14]
एत देवेभ्यो जुष्टामदित्या उपस्थे ।
इमां देवा अजुषन्त सर्वे ।
रायस्पोषा यजमानं विशन्तु ॥

इति ॥ ६ ॥ अथास्या उत्तमां त्वचँ समुद्धत्योत्करं गमयति ॥ ७ ॥ अथैनां खनति द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा सीतामात्रीँ रथवर्त्ममात्रीं यावत् पार्ष्णयाः श्वेतं तावतीं वा—देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसः [1. 1. 9*t*] इति ॥ ८ ॥ मूलं छिनत्ति ॥ ९ ॥ आ प्रतिष्ठायै खनति ॥ १० ॥ प्राञ्चौ वेद्यँसावुन्नयत्यभित आहवनीयं प्रतीची श्रोणी अभितो गार्हपत्यम् ॥ ११ ॥ मध्ये संनतां प्राचीमुदीचीं प्रवणां पुरस्तादँहीयसीं पश्चात् प्रथीयसीं दक्षिणतो वर्षीयसीं पुरीषवतीं करोति ॥ १२ ॥ यत् पुरीषमतिशेत उत्कर[1] तद् गमयति ॥ १३ ॥ यत् तृणं मूलं वातिशेते स्फ्येन तच्छिनत्ति न नखेन ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्[2] खननपुरीषां प्रजाकामस्येति विज्ञायते ॥ १ ॥ उदुप्य नित्यमन्यदावपेदित्येकमखातायामेवान्यदावपेदित्यपरम् ॥ २ ॥ यत्र खनेत् तत्र खननमन्त्रं जपेत् ॥ ३ ॥ अधिश्रितेषु हविष्षु पौर्णमास्यां वेदिं कुर्यात् ॥ ४ ॥ पूर्वेद्युः प्राग् बर्हिष आहरणादमावास्यायाम् ॥ ५ ॥ यत् प्रागुत्तरस्मात् परिग्राहात्[3] तत् कृत्वोपवसति ॥ ६ ॥ समानमितरत् ॥ ७ ॥ ब्रह्माणमामन्त्रयते—ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामि इति ॥ ८ ॥ प्रसूतो ब्रह्मणा स्फ्येन वेदिं परिगृह्णाति—ऋतमसि [l. c. *u*] इति दक्षिणतः ऋतसदनमसि [l. c.] इति पश्चात् ऋतश्रीरसि [l. c. *v*] इत्युत्तरतः ॥ ९ ॥ अथैनाँ स्फ्येन प्रतीचीं योयुप्यते—धा असि स्वधा असि [l. c.] इति ॥ १० ॥ अनुवाकशेषेण पश्चार्धे वितृतीयदेशे वेदेः स्फ्यं तिर्यञ्चं स्तब्ध्वा संप्रेष्यति—प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादय ॥ स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि ॥ पत्नीँ संनह्याज्येनोदेहि इति ॥ ११ ॥ आग्नीध्र एतानि कर्माणि कुर्यादित्येकमध्वर्युरित्यपरम् ॥ १२ ॥ उपनिनीय प्रोक्षणीः स्फ्यस्य वर्त्मन् दक्षिणेन स्फ्यमसँस्पृष्टा बर्हिरासादयति ॥ १३ ॥ यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् ॥ १४ ॥ उत्करे पुरस्तात् प्रत्यञ्चं स्फ्यमुदस्यति—शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वधः [2. 6. 4. 1] इति ॥ १५ ॥ यं द्वेष्टि तस्य नाम गृह्णाति ॥ १६ ॥ हस्ताववनिज्य स्फ्यं प्रक्षालयति । नाग्रं प्रतिमुञ्चति ॥ १७ ॥ वेदिं कृत्वा नानवनिज्य हस्तौ पात्राणि

1 D °रे
2 Gb om.
3 DbGc ॰ग्र॰

पराहृण्यात् ॥ १८ ॥ उत्तरेण प्रणीताः पश्चात् प्रागग्रमिध्माबर्हिषी उपसादयति ॥ १९ ॥ ॥ ३ ॥

दक्षिणमिध्ममुत्तरं बर्हिः ॥ १ ॥ स्रुवं च स्रुचश्च प्राशित्रहरणं चादाय गार्हपत्ये वाहवनीये वा निष्टपति—प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः [1.1.10*a*] इति ॥ २ ॥ वेदाग्रैः प्रतिविभज्य संमार्ष्टि । अप्रतिविभज्य वा ॥ ३ ॥ स्रुवमग्र उत्तानं धारयमाणो ऽग्रैरन्तरतो ऽभ्याकारँ सर्वतो बिलमभिसमाहारं तन्मूलैर्दण्डम्—गोष्ठं मा निर्मृक्षम् [l. c. *c*] इति ॥ ४ ॥ जुहूँ संमार्ष्ट्युत्तानां धारयमाणो ऽग्रैरन्तरतो ऽभ्याकारं प्राचीं मध्यैर्बाह्यतः प्रतीचीं मूलैर्दण्डम्—वाचं प्राणं मा निर्मृक्षम् [l. c. *d*] इति ॥ ५ ॥ उपभृतँ संमार्ष्टि तिरश्चीं धारयमाणो ऽग्रैरन्तरतो ऽभ्याकारं प्रतीचीं मध्यैर्बाह्यतः प्राचीं मूलैर्दण्डम्—चक्षुः श्रोत्रं मा निर्मृक्षम् [l. c.] इति ॥ ६ ॥ यथा स्रुवं तथा ध्रुवाम्—प्रजां योनिं मा निर्मृक्षम् [l. c.] इति ॥ ७ ॥ रूपं वर्णं मा निर्मृक्षम् ॥ वाजिनं[4] त्वा सपत्नसाहँ संमार्ज्मि [l. c. *c*] इति प्राशित्रहरणम् ॥ ८ ॥ न संमृष्टानि चासंमृष्टानि च सँस्पर्शयेत् ॥ ९ ॥ यदि सँस्पर्शयेत् पुनरेव निष्टप्य संमृज्यात् ॥ १० ॥ संमृष्टानि निष्टपति—अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि [l. c. *b*] इति ॥ ११ ॥ ॥ ४ ॥

अथैतानि संमार्जनान्यद्भिः सँस्पृश्याग्नौ प्रहरति ॥ १ ॥ यतरास्मिन् निष्टपति[5]—

दिवः शिल्पमवततं पृथिव्याः ककुभि श्रितम् ।

तेन वयँ सहस्रवल्शेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहा ॥ [TB 3. 3. 2. 1]

इति ॥ २ ॥ उत्करे वोदस्यति ॥ ३ ॥ पत्नीमूर्ध्वज्ञुमासीनाँ संनह्यति तिष्ठन्तीं वा । स्वयं वा पत्न्यात्मानं मौञ्जेन योक्त्रेणान्यतरतः पाशेनाभ्यन्तरं वाससो बाह्यतो वा—आशासाना सौमनसम् [1. 1. 10*e*] इति ॥ ४ ॥ उत्तरेण नाभिं निष्टर्क्य ग्रन्थिं कृत्वा दक्षिणतो नाभेः पर्यूहते ॥ ५ ॥ अग्ने गृहपते उप मा ह्वयस्व इति गार्हपत्यमभिमन्त्रयते ॥ ६ ॥ देवानां पत्नीरुप मा ह्वयध्वम् इति देवपत्नीरपरेण गार्हपत्यम् ॥ ७ ॥ देवपत्न्या लोकमुपतिष्ठते[6]—पत्नि पत्न्येष ते लोको नमस्ते अस्तु मा मा हिँसीः इति ॥ ८ ॥ देशाद् दक्षिणत उदीच्युपविशति—

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्रा ।

1 G प्राग् for प्रागग्रम्
2 DaGac add स, Db add -मस-
3-3 D जुहूमुत्तानां संमार्ष्टि प्राचीं
4 DGb वाजि
5 Gb संमार्ष्टि
6 G लोक उ०

अस्थूरि त्वा गार्हपत्योपानिषदे सुप्रजास्त्वाय ॥ [TB 3. 7. 5. 10,11]

इति ॥ ९ ॥ गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—सुप्रजसस्त्वा वयम् [1. 1. 10f] इत्येतया ॥ १० ॥

मम पुत्राः शत्रुहणो अथो मे दुहिता विराट् ।
उताहमस्मि संजया पत्युर्मे श्लोक उत्तमः ॥

इति च ॥ ११ ॥ पूषा ते बिलं विष्यतु इति सर्पिर्धानस्य बिलं विष्यति ॥ १२ ॥ अदितिरस्यच्छिद्रपत्त्रा इत्याज्यस्थालीमादाय ॥ १३ ॥ ॥ ५ ॥

तस्यां पवित्रान्तर्हितायां प्रभूतमाज्यं निर्वपति—महीनां पयो ऽस्योषधीनाँ रसस्तस्य ते ऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्यायै [TB. 3. 3. 3. 5] इति ॥ १ ॥ दक्षिणाग्नावधिश्रयति—इदं विष्णुर्वि चक्रमे [1. 2. 13e] इति ॥ २ ॥ विलाप्य वा निर्वपति ॥ ३ ॥ इषे त्वा [1. 1. 1a] इति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रयति ॥ ४ ॥ ऊर्जे त्वा [l. c.] इत्यपादाय वेदेनोपयम्य पत्न्या उपयच्छति ॥ ५ ॥ तत् सा निमील्यानुच्छ्वसन्त्यवेक्षते—महीनां पयो ऽस्योषधीनाँ रसो ऽदब्धेन त्वा चक्षुषावेक्षे सुप्रजास्त्वाय [1.1. 10k] इति ॥ ६ ॥ तेजो ऽसि इत्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रयति ॥ ७ ॥ तेजसे त्वा इत्यपादाय वेदेनोपहत्याहरति—तेजो ऽसि तेजो ऽनुप्रेहि [l. c. l] इति ॥ ८ ॥ आहवनीये ऽधिश्रयति—अग्निस्ते तेजो मा वि नैत् [l. c.] इति ॥ ९ ॥ उत्तरेण प्रोक्षणीः स्फ्यस्य वर्त्मन् सादयति—अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भव [l. c. mn] इति ॥ १० ॥ अथैनदध्वर्युश्च यजमानश्च निमील्य वीक्ष्यानुच्छ्वसन्ताववेक्षेते—आज्यमसि [1. 6. 1b] इति प्रतिपद्य तस्य ते भक्षीय [l. c.] इत्यन्तेन ॥ ११ ॥ अथैनदुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुत्पुनाति—शुक्रमसि ॥ ज्योतिरसि ॥ तेजो ऽसि [1. 1. 10o] इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ १२ ॥ आज्यवतीभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति—देवो वः सवितोत्पुनातु [l. c. p] इति पच्छो गायत्र्या ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥

अनिष्कासिना स्रुवेणान्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति ॥ १ ॥ वेदे स्रुचो ऽत्याधाय चतुर्गृहीतं जुह्वाम्—शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि [l. c. q] इत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः । पञ्चानां त्वा वातानाम् [1. 6. 1c] इति चतुर्थम् ॥ २ ॥ एवमे-

1 Gc °मनुम°
2 Ga °पात्रा, Gc °पवित्रा
3 Ga °त्य
4 Ga वेदेनोपत्या°, Gb वेदेनोपयाम्या°
5 Gb जुहू°
6 Gc °म°
7 Gc °मु°
8 DGa om.
9 Gab ध्रु°

वोत्तरैर्मन्त्रैरुपभृति ध्रुवायामिति गृह्णाति ॥ ३ ॥ अष्टगृहीतमुपभृति चतुर्गृहीतं ध्रुवायां पञ्चगृहीतं पशुकामस्य ॥ ४ ॥ तैरेव मन्त्रैर्यजमानो ऽनुमन्त्रयते[1] ॥ ५ ॥ अपि वाध्वर्यवैरेवाध्वर्युर्गृह्णीयात् ॥ ६ ॥ याजमानैर्यजमानो ऽनुमन्त्रयते ॥ ७ ॥ भूयो जुह्वां गृह्णात्यल्पीय उपभृति भूयिष्ठं ध्रुवायाम् ॥ ८ ॥ समंबिलं धारयमाणो जुह्वां गृह्णाति मध्यदेश उपभृति भूमौ[2] प्रतिष्ठितायां ध्रुवायाम् ॥ ९ ॥ नान्तर्वेदि गृहीतस्य पश्चात् प्रतिहरन्ति[3] ॥ १० ॥ नोत्कर आज्यं किंचन सादयति ॥ ११ ॥ आपो देवीरग्रेपुवः [1. 1. 5*b*] इति प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्रयते—ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि इति ॥ १२ ॥ प्रसूतो ब्रह्मणा विषायेध्मं[4] प्रोक्षति—कृष्णो ऽस्याखरेष्ठो ऽग्नये त्वा स्वाहा [1. 1. 11*a*] इति ॥ १३ ॥ वेदिरसि [l. c. *b*] इति वेदिं बर्हिरसि [l. c. *c*] इति बर्हिः । एकैकं त्रिस्त्रिः प्रोक्षति ॥ १४ ॥ अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थिं[5] बर्हिरासाद्य प्रोक्षति—दिवे त्वा [l. c. *d*] इत्यग्रं अन्तरिक्षाय त्वा [l. c.] इति मध्यं पृथिव्यै त्वा [l. c.] इति मूलम् ॥ १५ ॥ स्रुच्यग्राण्युपपाय्य मूलान्युपपाययति ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥

सहस्रुचा पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति—पोषाय त्वा इति ॥ १ ॥ यत् प्रोक्षणीनामुच्छिष्यति[6] तदन्तर्वेदि निनयति—स्वधा पितृभ्यः [l. c. *e*] इति ॥ २ ॥ दक्षिणायै श्रोणेरुपक्रम्योत्तरस्याः संततां धारां स्रावयति[7] ॥ ३ ॥ पूषा ते ग्रन्थिं विष्यतु इति बर्हिर्विस्रँसयति ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वं प्राञ्चमुद्गूढं प्रत्यञ्चमायच्छति[8] ॥ ५ ॥ पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति । नानुमार्ष्टि न प्रतिमार्ष्टि नावधूनोति । कर्षन्निवापादत्ते[9]—विष्णो स्तूपो ऽसि [l. c. *g*] इति ॥ ६ ॥ तस्मिन् पवित्रे अपिसृजति—

अयं प्राणश्चापानश्च यजमानमपिगच्छताम् ।
यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ पवित्रे हव्यशोधने ॥ [TB 3. 7. 4. 12]

इति ॥ ७ ॥ ततः संप्रेष्यति—

[10]स्तृणीत बर्हिः परिधत्त वेदिं जामिं मा हिँसीरमुया शयाना ।
दर्भैः स्तृणीत हरितैः सुवर्णैर्निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने ॥

1 Gac °येत
2 Gb भूमि-
3 Ga °ति, Gb प्रहरन्ति, Gc परिहरन्ति
4 Ga विस्रस्येध्मं
5 Gb om.
6 Gbc °ष्येत
7 D सावित्र्या वपति
8 D °छेत्
9 Da °धत्ते, Db °धाते, Gb °पाङ्क्ते for °पादत्ते
10 D अभिस्तृ°

इति ॥ ८ ॥ **ब्रह्मणे प्रस्तरं प्रयच्छति**[1]—प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमि **इति** ॥ ९ ॥ **ब्रह्मा यजमानाय**—यजमाने प्राणापानौ दधामि **इति** ॥ १० ॥ मयि प्राणापानौ **इति यजमानः प्रत्याह** ॥ ११ ॥ **शुल्बँ स्तृणाति**—ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि [1. 1. 11*h*] **इति** ॥ १२ ॥ **आ दक्षिणायै श्रोणेः**[2] **प्रपाद्योत्तरस्मादँसात् संततँ सर्वस्यां वेद्यां बर्हिः स्तृणाति बहुलमनतिदृश्नम्**—ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि [l. c.] **इति त्रिधातु पञ्चधातु वा प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा** ॥ १३ ॥ **अग्रैर्मूलान्याच्छादयति** ॥ १४ ॥ ॥ ८ ॥

धातौधातौ मन्त्रं जपति ॥ १ ॥ **अत्रैके ऽनूयाजार्थं उल्मुके निरूहन्ति** ॥ २ ॥ **प्रस्तरं धारयमाणो ऽपरेणाहवनीयँ सँस्पृष्टान् परिधीन् परिदधात्युदगग्रं मध्यमम्**—गन्धर्वो ऽसि विश्वावसुः [l. c. *i*] **इति** इन्द्रस्य बाहुरसि [l. c. *k*] **इति दक्षिणं** मित्रावरुणौ त्वा [l. c. *l*] **इत्युत्तरम्** ॥ ३ ॥ **अभ्यग्रमाहवनीयं दक्षिणमवागग्रमुत्तरम्** ॥ ४ ॥ **एवमनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते** ॥ ५ ॥ सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु [l. c. *m*] **इत्याहवनीयमभिमन्त्र्य मध्ये ऽग्नेरूर्ध्वे आघारसमिधावादधाति** ॥ ६ ॥ वीतिहोत्रं त्वा कवे [l. c. *n*] **इति दक्षिणाम्** ॥ ७ ॥ **तूष्णीमुत्तराम्** ॥ ८ ॥ **बर्हिषः समावनन्तर्गर्भौ**[5] **विधृती कृत्वा मध्ये वेदेरुदीचीनाग्रे निदधाति**—विशो यन्त्रे स्थः [l. c. *o*] **इति** ॥ ९ ॥ **विधृत्योः प्रस्तरँ सादयति**—वसूनाँ रुद्राणामादित्यानाँ सदसि सीद [l. c. *p*] **इति** ॥ १० ॥ **प्रस्तरे जुहूम्**—जुहूरसि घृताची [l. c. *q*] **इति** ॥ ११ ॥ **समं मूलैर्दण्डं करोति** ॥ १२ ॥ **उत्तरेण जुहूमुपभृतं प्रतिकृष्टतरामधस्ताद् विधृत्योः** उपभृदसि [l. c.] **इति** ॥ १३ ॥ **उत्तरेणोपभृतं ध्रुवां प्रतिकृष्टतरामुपरिष्टाद् विधृत्योः** ध्रुवासि [l. c.] **इति** ॥ १४ ॥ **असँस्पृष्टाः सादयति** ॥ १५ ॥ **दक्षिणेन जुहूँ स्रुवँ सादयति । उत्तरेण वा ध्रुवाम्**—ऋषभो ऽसि शाक्वरो घृताचीनाँ सूनुः प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीद [TB 3. 7. 6. 10] **इति** ॥ १६ ॥ ॥ ९ ॥

अथैनां अभिमन्त्रयते—एता असदन् [1. 1. 11*r*] **इत्यनुवाकशेषेण** ॥ १ ॥ विष्णूनि स्थ वैष्णवानि धामानि स्थ प्राजापत्यानि **इत्याज्यान्यभिमन्त्रयते** ॥ २ ॥ **स्रुवामाज्यस्थालीं वेदं पात्रीं चादायापरेण गार्हपत्यमुपविश्य** इदमहँ सेनाया अभीत्वर्यै

1 Gb om.
2 D °ण्या
3 Gb उपक्रम्योत्त°
4 G °मवाग्र°
5 Ga adds दर्भौ
6 DGac अग्र°
7 D °नम, Gb °नाम्

मुखमपोहामि [TB 3. 7. 5. 1,2] **इति वेदेन पुरोडाशात् साङ्गारं भस्मापोह्याभिमन्त्रयते**—सूर्यं ज्योतिर्विभाहि महत इन्द्रियाय बलाय **इति ॥ ३ ॥ पात्र्यामुपस्तृणाति**—

स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि ।

तस्मिन् सीदामृते[1] प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः ॥ [1. c. 2, 3]

इति ॥ ४ ॥ आज्येनाभिघारयति—

आप्यायतां घृतयोनिरग्निर्हव्यानुमन्यताम् ।

खमङ्क्ष्व त्वचमङ्क्ष्व सुरूपं त्वा वसुविदं

पशूनां तेजसाग्नये जुष्टमभिघारयामि ॥ [1. c. 2]

इति दक्षिणम् । तूष्णीमुत्तरम् ॥ ५ ॥ सांनाय्यमभिघारयति—

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे ।

आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूत्वा देवान् गच्छ सुवर्विन्दे[2] यजमानाय मह्यम् ॥

[1. c. 3] **इति ॥ ६ ॥ पात्र्यामुद्वासयति**—

आर्द्रः प्रथस्नुर्भुवनस्य गोपाः ।

शृत उत्स्नाति जनिता मतीनाम् ॥ [1. c.]

इति ॥ ७ ॥ न पर्यावर्तयति न भिनत्ति ॥ ८ ॥ ॥ १० ॥

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत् [1. c.] **इति कपालानि प्रत्यनक्ति ॥ १ ॥ अथैनावपरिवर्गमाणिकौषमनक्ति**[3]—देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु [1. 3. 5*d*] **इति ॥ २ ॥ उपरिष्टादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति ॥ ३ ॥ स्वक्तमकूर्मपृषन्तं**[4] **कृत्वा सांनाय्ये चालंकृत्यान्तर्वेदि चतुर्होत्रा पौर्णमास्याँ हवीँष्यासादयेत् । पञ्चहोत्रामावास्यायाम् ॥ ४ ॥** भूर्भुवः सुवः **इति प्रथमायां पौर्णमास्याम् ॥ ५ ॥ संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवासादयेत् ॥ ६ ॥ प्रथम एव संवत्सर इत्याश्मरथ्यः । संवत्सरेसंवत्सर इत्यालेखनः ॥ ७ ॥ अपरेण स्रुचः पुरोडाशावासादयति ॥ ८ ॥ मध्ये वेदेः सांनाय्यकुम्भ्यौ संधाय दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्याँ शृतमासादयत्युत्तरस्यां दधि ॥ ९ ॥ अपि वा पूर्वँ शृतमपरं दधीत्येकेषाम् ॥ १० ॥ अग्रेण ध्रुवां वेदँ सादयति**—

अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दद् गुहा सतीं गहने गह्वरेषु ।

स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु ॥ [TB 3. 7. 6.

13] **इति ॥ ११ ॥ वेद्यन्तान् परिस्तीर्य होतृषदनं कल्पयति ॥ १२ ॥ जघनेन**

1 D °तं

2 TaitBr. सुवर्विदं

3 DGac °निका°

4 DGb स्वक्तकूर्मपृष्टन्तं, Gc स्वक्तं कूर्मपृषदन्तं; Ga missing.

5 D °स°

वेदिमुदगग्रैर्दर्भैः सँस्तीर्णं भवति ॥ १३ ॥ ॥ ११ ॥

ततः संप्रेष्यति—अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि इति ॥ १ ॥ आसीन इध्मं प्रणवेप्रणवे समिधमादधाति ॥ २ ॥ यत्राभिजानाति समिद्धो अग्न आहुत [TB 3. 5. 2. 3] इति तदेकामनूयाजसमिधमवशिष्य सर्वमिध्मशेषमभ्याधाय वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाजयति ॥ ३ ॥ स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्योत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य दक्षिणाप्राञ्चमासीनः संततमृजुमाघारमाघारयति ॥ ४ ॥ प्रजापतिं मनसा ध्यायन् स्रुवेणाज्यस्थाल्या आज्यमादाय ध्रुवामाप्याययति—आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन [1.6.5*a*] इत्येतया ॥ ५ ॥ तत्रैषो ऽत्यन्तप्रदेशो यत्र क्व च ध्रुवाया आज्यमादत्त एवमेवैनमाप्याययति। ध्रुवाया एवानादिष्टाज्यार्थाः क्रियन्ते ॥ ६ ॥ ततः संप्रेष्यति—अग्नीत् परिधीँश्चाग्निं च त्रिस्त्रिः संमृड्ढि इति ॥ ७ ॥ सस्फ्यैरिध्मसंनहनैराग्नीध्रः परिधीँश्चाग्निं च त्रिस्त्रिः संमार्ष्टि ॥ ८ ॥ तूष्णीं परिधीन् ॥ ९ ॥ अग्ने वाजजिद् वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं वाजजितं वाजजित्यायै संमार्ज्म्यग्निमन्नादमन्नाद्याय इत्यग्निँ संमार्ष्टि ॥ १० ॥ अग्रेण जुहूं ध्रुवां चोत्तानौ पाणी प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

आहवनीयायाञ्जलिं करोति—भुवनमसि विप्रथस्व ॥ अग्ने यष्टरिदं नमः [1. 1. 12*ab*] इति ॥ १ ॥ जुहूमादत्ते—जुह्वेहि [l. c. *c*] इति । उपभृतम् उपभृदेहि [l. c. *d*] इति ॥ २ ॥ उपभृति जुहूमत्यादधाति—सुयमे मे अद्य घृताची भूयास्तँ स्वावृतौ सूपावृतौ इति ॥ ३ ॥ तत्रैषो ऽत्यन्त[1]प्रदेशो यत्र क्वोपभृति जुहूमत्यादधाति मुखत एवाध्यूहति मुखत उपावहरति ॥ ४ ॥ न च सँशि[2]श्रयति नाभिदेशे च स्रुचौ धारयते ॥ ५ ॥ समं प्राणैरित्येकेषाम् ॥ ६ ॥ अग्रेण ध्रुवामनवक्लिश्नन् प्रस्तरमत्याक्रामति—अग्नाविष्णू मा वामव क्रमिषम् [l. c. *e*] इति ॥ ७ ॥ दक्षिणतो ऽवतिष्ठते—विष्णो स्थानमसि [l. c. *h*] इति ॥ ८ ॥ अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवति। अवघ्र इवे[3] सव्यः ॥ ९ ॥ दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्योर्ध्वस्तिष्ठन्नन्वारब्धे यजमाने प्राञ्चमुदञ्चं संततमृजुमाघारमाघारयति—समारभ्योर्ध्वो ऽध्वरः [l. c. *k*] इति ॥ १० ॥ न्यञ्चमाघारयेद् वृष्टिकामस्योर्ध्वँ स्वर्गकामस्य ॥ ११ ॥ एतं भूयिष्ठमाहुतीनां जुहोति ॥ १२ ॥ हु[4]त्वा हं[4] प्राणिति ॥ १३ ॥ हिं[5] बृहद्भाः [l. c. *n*] इति स्रुचमुद्गृह्णाति ॥ १४ ॥ असँस्पर्शयन् स्रुचौ प्रत्याक्रामति— ॥ १५ ॥ ॥ १३ ॥

1 DGc त्यंतः

2 D संसि°

3 D अवघ्रः (omitting इव), Ga अविस्रुवस्

4–4 Gbc हुत्वानु-; others as above.

5 Thus all the mss. हिं not in TaitS.

पाहि माग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भज [1. 1. 12*o*] **इति ॥ १ ॥ एते एवाक्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती भवतः ॥ २ ॥ तत्रैषो ऽत्यन्तप्रदेशो या उत्तरतः सन्नाहुतीर्जुहोत्युत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य ता जुहोति । या दक्षिणतो दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य ताः ॥ ३ ॥ दक्षिणेनैव दक्षिणाक्रामति**[1] **सव्येनोदङ् । अपि वा सव्येन दक्षिणा दक्षिणेनोदङ् ॥ ४ ॥ प्रत्याक्रम्य जुह्वा ध्रुवाँ समनक्ति**—मखस्य शिरो ऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्क्ताम् [1. c. *p*] **इति**[2] **॥ ५ ॥** उन्नीतँ रायः **इति स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय** सुवीराय स्वाहा **इति जुहूं प्रत्यभिघारयति ॥ ६ ॥** यज्ञेन यज्ञः संततः **इति जुह्वा ध्रुवाम् ॥ ७ ॥ निधाय स्रुचौ वेदेरन्त्यन्तं**[3] **तृणमादायोत्तरत उत्करे प्राञ्चौ प्रवरायावतिष्ठेते**—

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति ।
यज्ञो यज्ञस्य विष्णो स्थाने तिष्ठामि ।
वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु ।
वाचं प्रपद्ये । भूर्भुवः सुवः ॥

इति पूर्वो ऽध्वर्युः ।

क इदमग्नीद् भविष्यति स इदमग्नीद् भविष्यति ।
यज्ञो यज्ञस्य विष्णो स्थाने तिष्ठामि ।
वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु ।
वाचं प्रपद्ये । भूर्भुवः सुवः ॥

इति ॥ ८ ॥ ॥ १४ ॥

अपर आग्नीध्रः ॥ १ ॥ स्फ्यं चेध्मसंनहनानि चान्वारभेते ॥ २ ॥ ब्रह्माणमामन्त्रयते—ब्रह्मन् प्रवरायाश्रावयिष्यामि **इति ॥ ३ ॥ ततो ब्रह्मणा प्रसूतो**[4] **ऽध्वर्युराश्रावयति**[5]—आ श्रावय [1. 6. 11. 1] **इति** ओ श्रावय **इति वा ॥ ४ ॥** अस्तु श्रौषट् [1. c.] **इत्याग्नीध्रः प्रत्याश्रावयति ॥ ५ ॥ तत्रैषो ऽत्यन्तप्रदेशो यत्र क्वचाध्वर्युराश्रावयेन्नित्यमेवाग्नीध्रो ऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन् स्फ्यँ सेध्मसंनहनमूर्ध्वं धारयमाणः प्रत्याश्रावयति ॥ ६ ॥ आग्नीध्रागारे तु सोमे ॥ ७ ॥ आश्राव्य प्रवरं प्रवृणीते**—अग्निर्देवो होता देवान् यक्षद् विद्वाँश्चिकित्वान् मनुष्वद्भरतवद्-

1 D दक्षिणं क्रा°, Gbc दक्षिणात्याक्रा°
2 Gbc add त्रिः
3 D °रभ्यंतं, Gac °रभ्यन्तरं, Gb °रप्यन्तः
4–4 Ga प्रसृतो ब्रह्मणा, Gb प्रसूतो
5 Ga om. अध्वर्युः; Gb ब्रह्म

दोवददोवत्[1] इति यथार्षेयो यजमानः ॥ ८ ॥ त्रीनार्षेयान्[2] मन्त्रकृत इत ऊर्ध्वान् वृणीते ॥ ६ ॥ अपि वा मनुवद् इत्येव प्रवृणीते ॥ १० ॥ पुरोहितस्यार्षेयान् राज्ञः प्रवृणीते ॥ ११ ॥ ब्रह्मण्वदा च वक्षद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः इत्युक्त्वा असौ इति होतुरुपाँशु नाम गृह्णाति ॥ १२ ॥ मानुषः इत्युच्चैः ॥ १३ ॥ वेद्यां तृणमपिसृज्य ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

अनपव्याहरन्तः प्रचरन्तीति विज्ञायते ॥ १ ॥ यत्राभिजानाति घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्व[3] [2. 5. 9. 6] इति तज्जुहूपभृतावादायात्याक्रम्याश्राव्याह—समिधो यज इति ॥ २ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ ३ ॥ आश्राव्याश्राव्य यजयज इत्येवोत्तरेभ्यः संप्रेष्यति ॥ ४ ॥ अपरेणाघारसंभेदं प्राचः प्रयाजानभिक्रामन्[4] जुहोति ॥ ५ ॥ समानत्र वा ॥ ६ ॥ अपि वा समिधः पुरस्ताद् यजति तनूनपातं दक्षिणत इडः पश्चाद् बर्हिरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये ॥ ७ ॥ यत्र समिधस्तत्र[5] सर्वा आहुतीर्जुहुयात् ॥ ८ ॥ चतुर्थं[6] होष्यन्नौपभृतादर्धं जुह्वामानयते ॥ ६ ॥ पञ्च प्रयाजानिष्ट्वा प्रत्याक्रम्य यज्जुह्वामाज्यं परिशिष्टं तेन हवीँष्यभिघारयति—ध्रुवामग्रे ऽथाग्नेयं पुरोडाशमथोत्तरमथ शृतमथ दध्युपभृतमन्ततः ॥ १० ॥ अथायतने स्रुचौ सादयित्वा पुनरादत्ते ॥ ११ ॥ एवमादत्ते भवत आ स्विष्टकृतः ॥ १२ ॥ आँज्यभागाभ्यां[7] प्रचरति ॥ १३ ॥ अग्नये ऽनुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ १४ ॥ जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चगृहीतं वात्याक्रम्याश्राव्याह—अग्निं यज इति ॥ १५ ॥ वषट्कृत उत्तरार्धपूर्वार्धे[8] जुहोति ॥ १६ ॥ नैतामुत्तरेणान्यामाहुतिं जुहोति प्रत्याक्रम्य ॥ १७ ॥ ॥ १६ ॥

सोमायानुब्रूहि इति संप्रेष्यति[9] ॥ १ ॥ यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वात्याक्रम्याश्राव्याह—सोमं यज इति ॥ २ ॥ वषट्कृते दक्षिणार्धपूर्वार्धे प्रबाहुक् पूर्वया जुहोति ॥ ३ ॥ नैतां दक्षिणेनान्यामाहुतिं जुहोति प्रत्याक्रम्य ॥ ४ ॥ तत्रैषो ऽत्यन्तप्रदेशः स्रुवेणैवाज्यदोहयोरित्येवं[10] दधाति हस्तेन पुरोडाशस्य ॥ ५ ॥ जमदग्नीनामेव पञ्चावत्तं चतुरवत्तमितरेषाम् ॥ ६ ॥ अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमामन्त्र्य पञ्चावत्तं कुर्वीत ॥ ७ ॥ ततः संप्रेष्यति—अग्नये ऽनुब्रूहि इति ॥ ८ ॥ जुह्वामु-

1 D °भरतवददावत्, Ga °भरतवद्देवाद्देवत्, Gb °भरतवदोवदतोवत्
2 DGa om. त्रीन्
3 Gb मधुम°
4 Gb प्रयाजाननभि च क्रा°
5 Gb सामद्धतमस्तत्र
6 Gb जुह्वां समा°
7 Gbc तत आ°
8–8 D उत्तरार्धे
9 DGa om.
10 Gb om. इति

पस्तीर्याग्नेयस्य पुरोडाशस्याङ्गुष्ठेन माँसँहिताभ्यामङ्गुलीभ्यां मध्यादवदाय पूर्वार्धादवद्यति पश्चार्धात् तृतीयं यदि पञ्चावदानः—मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिँसिषं मा ते तेजो ऽपक्रमीत्। भरतमुद्धरेमनुषिञ्च। अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि। नमस्ते अस्तु मा मा हिँसीः [TB 3. 7. 5. 5] इति ॥ ९ ॥ अङ्गुष्ठपर्वमात्राण्यवदानान्यसंभिन्दन्नवद्यति ॥ १० ॥ अवदानान्यभिघार्य हविः प्रत्यभिघारयति—

यदवदानानि ते ऽवद्यन् विलोमाकार्षमात्मनः[1]।
आज्येन प्रत्यनज्म्येनत् तत् त आप्यायतां पुनः ॥ [l. c. 5,6]

इति ॥ ११ ॥ आक्रम्याश्राव्याह—अग्निं यज इति ॥ १२ ॥ वषट्कृते मध्ये जुहोति ॥ १३ ॥ अपिदधदिवाप्रक्षिणन्नाज्यँ हुत्वा पुरोडाशं जुहोति तत आज्यम् ॥ १४ ॥ ॥ १७ ॥

पूर्वांपूर्वाँ सँहितामाहुतिं जुहोत्या स्विष्टकृतः ॥ १ ॥ अपि वा स्रुच्यमाघारमभिजुहुयात् ॥ २ ॥ तत उपाँशुयाजाय संप्रेष्यति—विष्णवे इत्युपाँशु अनुब्रूहि इत्युच्चैः ॥ ३ ॥ यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वात्याक्रम्याश्राव्याह[2]—विष्णुम् इत्युपाँशु यज इत्युच्चैः ॥ ४ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ ५ ॥ अग्नीषोमीयमेक उपाँशुयाजँ समामनन्ति प्राजापत्यमेके ॥ ६ ॥ स एष पौर्णमास्यामेव भवति ॥ ७ ॥ यथाग्नेयेनैवमुत्तमेन पुरोडाशेन प्रचरति—अग्नीषोमाभ्याम् इति पौर्णमास्यां इन्द्राग्निभ्याम् इत्यमावास्यायाम् ॥ ८ ॥ इत्यसंनयतः ॥ ९ ॥ अथ यदि संनयेत् इन्द्रायानुब्रूहि इति संप्रेष्यति[3] ॥ १० ॥ महेन्द्राय इति वा यदि[3] महेन्द्रयाजी भवति ॥ ११ ॥ जुह्वामुपस्तीर्य द्विः शृतस्यावद्यति द्विर्दध्नश्चतुरवदानस्य त्रिः[4] पञ्चावदानस्य ॥ १२ ॥ अभिघार्यात्याक्रम्याश्राव्याह—इन्द्रं यज इति ॥ १३ ॥ महेन्द्रम् इति वा ॥ १४ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥ प्रत्याक्रम्य स्रुवेण पार्वणौ होमौ जुहोति—

ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे।
स नो दोहताँ सुवीर्यँ रायस्पोषँ सहस्रिणम्।
प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहा ॥ [l. c. 13]

इति पौर्णमास्याम्।

अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना।
सा नो दोहताँ सुवीर्यँ रायस्पोषँ सहस्रिणम्।
अपानाय सुराधसे ऽमावास्यायै स्वाहा ॥ [l. c.]

1 Da ऊर्ध्वलोमा°, Gab कारिषमा°
2 Ga गृहीत्वाक्र°
3 Gb om.
4 Gb त्रिस्त्रिः

इत्यमावास्यायाम् ॥ १६ ॥ ॥ १८ ॥

अत्र नारिष्ठान् होमान् जुहोति—

दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियास्ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन ।
नारिष्ठयोः प्रशिषमीडमानो देवानां दैव्ये ऽपि यजमानो ऽमृतो ऽभूत् ॥ स्वाहा ॥
यं वां देवा अकल्पयन्नूर्जो भागँ शतक्रतू ।
एतद्वां तेन प्रीणानि तेन तृप्यतमँहहौ ॥ स्वाहा ॥
अहं देवानाँ सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं न मिथुर्भवाति ।
अहं नारिष्ठावनुयजामि विद्वान् यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद् भागधेयम् ॥ स्वाहा ॥
अदारसृद् भवत देव सोमास्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः ।
मा नो विददभिभा मो अशस्तिर्मा नो विदद् वृजना द्वेष्या या ॥ स्वाहा ॥

[TB 3.7.5. 11-13] इति ॥ १ ॥ ततः संप्रेष्यति—अग्नये स्विष्टकृते ऽनुब्रूहि इति ॥ २ ॥ जुह्वामुपस्तीर्य सर्वेषाँ हविषामुत्तरार्धात् सकृत्सकृच्चतुरवदानस्य द्विः पञ्चावदानस्य ॥ ३ ॥ स्थवीयाँस्येतानि दैवतेभ्यो भवन्ति ॥ ४ ॥ द्विरभिघार्य न हविः प्रत्यभिघारयति ॥ ५ ॥ अत्याक्रम्याश्राव्याह—अग्निँ स्विष्टकृतं यज इति ॥ ६ ॥ वषट्कृत उत्तरार्धपूर्वार्धे ऽतिहाय पूर्वा आहुतीर्जुहोति ॥ ७ ॥ प्रत्याक्रम्यायतने स्रुचौ सादयति ॥ ८ ॥ अत्रैके प्राशित्रं[1] समामनन्ति । उपरिष्टादेके[2] ॥ ९ ॥ ॥ १६ ॥

इति[3] दर्शपूर्णमासे द्वितीयः प्रश्नः[3] ॥

---

1 Gb adds अवद्यति

2 Gc repeats उपरिष्टादेके

3-3 D इति द्वितीयः, Ga ॥२॥, Gc द्वितीयः प्रश्नः समाप्तः

इडापात्रमुपस्तीर्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य दक्षिणार्धात् पूर्वमिडावदानमवद्यति—

मनुना दृष्टां घृतपदीं मित्रावरुणसमीरिताम्।
दक्षिणार्धादसंभिन्दन्नवद्याम्येकतोमुखाम्॥ [TB 3. 7. 5. 6]

इति ॥ १ ॥ पृष्ठं संभिद्य पूर्वार्धाद् यजमानभागमवद्यत्यणुमिव दीर्घम् ॥ २ ॥ संभेदाद् द्वितीयमिडावदानमवद्यति ॥ ३ ॥ एवं सर्वेषां हविषामिडां समवद्यति ॥ ४ ॥ स्थवीयांस्येतानि सौविष्टकृतेभ्यो भवन्ति ॥ ५ ॥ अभिघार्यान्तरा हवींषि स्रुचश्च हृत्वा होत्र इडामादधाति ॥ ६ ॥ स्वयं वा होतेडामादत्ते ॥ ७ ॥ अग्रेण होतारमध्वर्युर्दक्षिणातिक्रामति ॥ ८ ॥ अनुत्सृजन्निव होतेडयाध्वर्युं परिगृह्णाति ॥ ९ ॥ पश्चात् प्राङुपविश्य स्रुवेण होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ॥ १० ॥ पूर्वमक्त्वापरमनक्ति ॥ ११ ॥ यथेतं प्रतिपरेत्य पुरस्तात् प्रत्यङ्ङासीन इडाया इडामादधाति ॥ १२ ॥ हस्त्यां होत्रे सकृदुपस्तृणाति द्विरादधाति सकृदभिघारयति ॥ १३ ॥ स्वयं वा होतोत्तरमिडावदानमादत्ते ॥ १४ ॥ लेपादुपस्तृणाति ॥ १५ ॥ लेपादभिघारयति ॥ १६ ॥ उपहूयमानामिडामन्वारभेते अध्वर्युर्यजमानश्च ॥ १७ ॥ यत्राभिजानाति दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्याः [2. 6. 7. 4] इति ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥

तदध्वर्युरेतं मन्त्रं जपति—उपहूतः पशुमानसानि [TB 3. 3. 8. 4] इति ॥ १ ॥ यत्राभिजानाति उपहूतोऽयं यजमानः [2. 6. 7. 5] इति तद् यजमान एतमेव मन्त्रं जपति ॥ २ ॥ उपहूतायामिडायामवान्तरेडां होता प्राश्नाति—वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामि सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामि [2. 6. 8. 1] इति ॥ ३ ॥ उपहूतामिडां यजमानपञ्चमा ऋत्विजः प्राश्नन्ति—

1 Gbc °पात्र उ°
2 D °र्दक्षिणाक्र°
3 Da °डाया अ°, Db °डायां अ°, Ga °डाया°
4 D परिमगृ°, Ga परिप्रगृ°, Gb परिप्रतिगृ°
5 D °मु°
6 D °र्युवः

इडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वार्वतः ।

तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः ॥ [TB 3. 7. 5. 7]

इति ॥ ४ ॥ प्राश्य तूष्णीमासीता मार्जनात् ॥ ५ ॥ अन्तर्वेदि पवित्रवति मार्जयन्ते—मनो ज्योतिर्जुषताम् [1. 5. 3*g*] इति ॥ ६ ॥ आग्नेयं पुरोडाशं प्राञ्चं विरुज्य प्राशित्रहरणमादाय प्राशित्रमवद्यति—

अज्यायो यवमात्रादाव्याधात् कृत्यतामिदम् ।

मा रूरुपाम यज्ञस्य शुद्धँ स्विष्टमिदँ हविः ॥ [TB 3. 7. 5. 6]

इति ॥ ७ ॥ एवमुत्तरेषाम् ॥ ८ ॥ अविरुज्याङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या यवमात्रं पिप्पलमात्रं वादाय ॥ ९ ॥ ॥ २ ॥

आग्नेयं पुरोडाशं बर्हिषदं कृत्वा यजमानो ऽभिमृशति । तद् याजमाने व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ अथैनं चतुर्धा कृत्वा व्यादिशेत्[1]—इदं ब्रह्मण इदँ होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीधः [TB 3. 3. 8. 8] इति ॥ २ ॥ इदं यजमानस्य इत्यध्वर्युर्यजमानभागम् ॥ ३ ॥ स्थवीयाँस्येतानीडावदानेभ्यो भवन्ति ॥ ४ ॥ व्यादिश्याग्नीधे ऽग्रे[2] षडवत्तमादधाति ॥ ५ ॥ उपस्तीर्यावदाया[3]भिघार्य पुनरेवोपस्तीर्यावदाया[4]भिघारयति । षडवत्तँ संपादयति ॥ ६ ॥ प्राश्नात्याग्नीध्रः—

उपहूतो द्यौः पितोप मां द्यौः पिता ह्वयताम् ।

अग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्याय ॥ [TB 3. 7. 6. 15]

इति ॥ ७ ॥ वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति[5] ॥ ८ ॥ अन्येन होत्रे ऽन्येनाध्वर्यवे ॥ ९ ॥ पृथिव्यै भागो ऽसि इति होता प्राश्नाति अन्तरिक्षस्य भागो ऽसि इत्यध्वर्युः दिवो भागो ऽसि इति सँस्थिते ब्रह्मा ॥ १० ॥ अन्वाहार्यपचने महान्तमोदनं पक्त्वाभिघार्यानभिघार्य वोद्वास्यान्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नं यजमानो ऽभिमृशति । तद् याजमाने व्याख्यास्यामः ॥ ११ ॥ ॥ ३ ॥

दक्षिणास्त्र्य उपहर्तवै इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥ य ऋत्विजामुत्तरतः स्युस्तान् ब्रूयात्—दक्षिणत एत इति ॥ २ ॥ तेभ्यो दक्षिणत आसीनेभ्यो ऽन्वाहार्यं[6] ददाति—ब्राह्मणा अयं व ओदनः इति ॥ ३ ॥ उत्तरतः परीत इति पुनराह ॥ ४ ॥ हविःशेषानुद्वास्योल्मुके अपिसृज्य संप्रेष्यति—ब्रह्मन् प्रस्थास्यामः ॥ समिधमाधायाग्नीत् परिधीँश्चाग्निं

1 Gbc °दिशति

2 D om. ऽग्रे

3 G आधा° for अवदा°

4 Gb °स्तीर्याभिधा°, Gc °स्तीर्याधा°; Ga om. अवदायाभि

5 D न ब्रह्मयजमानभागौ परिप्रा°

6 Gb adds दक्षिणां

च सकृत्सकृत् संमृड्ढि इति ॥ ५ ॥ प्रसूतो ब्रह्मणाग्नीध्रो ऽनूयाजसमिधमादधाति—

एषा ते ऽग्ने समित् तया वर्धस्व चाप्यायस्व ।
वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च प्यायतां[1] स्वाहा ॥

इति ॥ ६ ॥ अस्पन्द्यैरिध्मसंनहनैराग्नीध्रः परिधीँश्चाग्निं च सकृत्सकृत्[2] संमार्ष्टि । तूष्णीं परिधीन् ॥ ७ ॥ अग्ने वाजजिद् वाजं त्वा ससृवाँसं वाजं जिगिवाँसं वाजिनं वाजजितं वाजजित्यायै संमार्ज्म्यग्निमन्नादमन्नाद्याय [TB 3. 7. 6. 17,18] इत्यग्निँ संमार्ष्टि ॥ ८ ॥ अथैतानि संमार्जनान्यद्भिः सँस्पृश्याहवनीये प्रहरति—

यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा[3] ।
पशूनस्माकं मा हिँसीरेतदस्तु हुतं तव ॥ स्वाहा ॥ [TB 3. 3. 2. 5]

इति ॥ ९ ॥ उत्कर उदस्यतीत्येकेषाम् ॥ १० ॥ ॥ ४ ॥

जुहूपभृतावादायौपभृतं जुह्वाँ समानीयात्याक्रम्याश्राव्याह—देवान् यज इति ॥ १ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ २ ॥ आश्राव्याश्राव्य यजयज इत्येवोत्तराभ्याँ संप्रेष्यति ॥ ३ ॥ अग्रेणाघारसंभेदं प्रतीचो ऽनूयाजान् यजति ॥ ४ ॥ प्राञ्चमुत्तममनुसँस्थापयति ॥ ५ ॥ उत्तमेनेतरावनुलंभिनत्ति ॥ ६ ॥ प्रत्याक्रम्यायतने स्रुचौ सादयित्वा वाजवतीभ्यां व्यूहति ॥ ७ ॥ वाजस्य मा प्रसवेन [1. 1. 13*a*] इति दक्षिणेनोत्तानेन सप्रस्तरां जुहूमुद्गृह्णाति । अथा सपत्नाँ इन्द्रो मे निग्राभेणाधराँ अकः इति सव्येन नीचोपभृतं नियच्छति ॥ ८ ॥ उद्ग्राभं च [l. c. *b*] इति जुहूमुद्गृह्णाति । निग्राभं च [l. c.] इत्युपभृतं नियच्छति ॥ ९ ॥ ब्रह्म देवा अवीवृधन् [l. c.] इति प्राचीं जुहूं प्रोहति ॥ १० ॥

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् [l. c.]

इति प्रतीचीमुपभृतं बहिर्वेदि निरस्यति ॥ ११ ॥ अद्भिरभ्युद्योपभृतमभ्युदाहृत्य जुह्वा सँस्रावेण परिधीननक्ति—वसुभ्यस्त्वा [l. c. *c*] इति मध्यमं रुद्रेभ्यस्त्वा [l. c.] इति दक्षिणं आदित्येभ्यस्त्वा [l. c.] इत्युत्तरम् ॥ १२ ॥ न प्रस्तरे जुहूँ सादयति ॥ १३ ॥ विधृतीभ्यां प्रस्तरँ समुल्लिप्य बर्हिषि विधृती अपिसृज्य स्रुक्षु प्रस्तरमनक्ति—अक्तँ रिहाणाः [l c. *d*] इति जुह्वामग्रं वियन्तु वयः [l. c.] इत्युपभृति मध्यं[4] प्रजां योनिं मा निर्मृक्षम्[5] [l. c. *e*] इति ध्रुवायां मूलम् ॥ १४ ॥ एवमेव द्वितीयमनक्ति । एवं तृतीयम् ॥ १५ ॥ आयुषे त्वा इत्यक्तस्य तृणमपयत्य[6]

1 Gb adds वर्धिषीमहिष च वयमा मा च प्यासिषीमहि
2 D सकृत् only once.
3 D नृपा
4 Gb मध्ययं
5 Gb adds आप्यायन्तामोषधयः
6 Gb °यम्य

जुह्वां प्रस्तरं प्रतिष्ठाप्याश्राव्यासीनः संप्रेष्यति—इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि [TB 3. 3. 8. 11] **इति ॥ १६ ॥ अनूच्यमाने सूक्तवाके ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥**

सह शाखया प्रस्तरमुपरीव प्राञ्चमाहवनीये प्रहरति—रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयतु [1. 6. 4*p*] इत्येतैर्मन्त्रैः । मरुतां पृषतय स्थ दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमेरय[1] [1. 1. 13*gh*] **इति च ॥ १ ॥ न प्रतिशृणाति नात्यग्रं प्रहरेत् ॥ २ ॥ न पुरस्तात् प्रत्यस्येत् ॥ ३ ॥ जिह्ममिव हस्तं कृत्वा न्यञ्चमन्ततो नियच्छति ॥ ४ ॥ यत्राभिजानाति** आशास्ते ऽयं यजमानो ऽसौ [2. 6. 9. 7] **इति तत् प्रस्तरमपिसृज्याह** अग्नीद् गमय **इति ॥ ५ ॥ त्रिरञ्जलिनाग्नीध्रः प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति ॥ ६ ॥ न विश्वञ्चं वियु**[2]**यात् ॥ ७ ॥ ततो ऽध्वर्युमाह**—अनुप्रहर संवदस्व **इति ॥ ८ ॥ पुरस्तादपात्तं तृणमध्वर्युरनुप्रहरति**—स्वगा तनुभ्यः **इति ॥ ९ ॥** एतदेतत् **इति त्रिरङ्गुल्यान्ववदिशति ॥ १० ॥** अहीनः प्राणः **इति प्राणायतनानि संमृशति ॥ ११ ॥** आयुष्पा अग्ने ऽस्यायुर्मे पाहि [1. 1. 13*i*] **इति मुखं विमृष्टे ॥ १२ ॥** ध्रुवासि [l. c. *l*] **इतीमामभिमृश्य**[3] अगानग्नीत् [2. 6. 5. 6] **इति [अध्वर्युर्] आह**[4] । अगन् [l. c.] **इत्याग्नीध्रः ।** श्रावय **इत्यध्वर्युः ।** श्रौषट् **इत्याग्नीध्रः ॥ १३ ॥ मध्यमं परिधिमन्वारभ्य संप्रेष्यति**—स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि [TB 3. 3. 8. 11] **इति ॥ १४ ॥ अनूच्यमाने शंयुवाके परिधीन् प्रहरति**—यं परिधिं पर्यधत्थाः [1. 1. 13*m*] **इति मध्यमं** यज्ञस्य पाथ उप समितम् [l. c. *n*] **इतीतरौ ॥ १५ ॥ अवाञ्चमुत्तरार्ध्यमङ्गारेषूपोहति ॥ १६ ॥ जुह्वामुपभृतो मुखमवधाय सँस्रावेण परिधीनभिजुहोति**—सँस्रावभागा स्थेषा बृहन्तः [l. c. *o*] **इति ॥ १७ ॥ अत्रर्त्विजो हविःशेषान् भक्षयन्ति ॥ १८ ॥ ॥ ६ ॥**

सस्रुवे जुहूपभृतावध्वर्युरादत्ते वेदँ होता स्फ्यं चाज्यस्थालीमुदकमण्डलुं चाग्नीध्रः ॥ १ ॥ पत्नीः सं[या]जयिष्यन्तः प्रत्यञ्चः प्रतिपरियन्ति ॥ २ ॥ दक्षिणेन गार्हपत्यमध्वर्युः प्रतिपद्यत उत्तरेणेतरौ ॥ ३ ॥ कस्तम्भ्याँ स्रुचौ सादयति—अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि [l. c. *p*] **इति ॥ ४ ॥ धुरोः प्रोहति**—धुरि धुर्यौ पातम् [l. c. *r*] **इति ॥ ५ ॥ यदि पात्र्या निर्वपेत् स्फ्ये विमुञ्चेत् ॥ ६ ॥ अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वज्ञव आसीना ध्वानेनोपाँशु वा पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ७ ॥ वेदमुपभृतं कृत्वा** सोमायानुब्रूहि **इति संप्रेष्यति ॥ ८ ॥ यथा-**

1 Ga वृष्टिमावह
2 Gab विधु°
3 Ga °मृश्याथा Gc °मृश्याणा
4 DGb om.

गृहीतमाज्यं गृहीत्वाश्राव्याह—सोमं यज इति ॥ ९ ॥ वषट्कृते दक्षिणार्धे जुहोति ॥ १० ॥ यथागृहीतेनैव पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ११ ॥ त्वष्ट्रे ऽनुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ १२ ॥ आश्राव्याह—त्वष्टारं यज इति ॥ १३ ॥ वषट्कृत उत्तरार्धे जुहोति ॥ १४ ॥ उत्तरतः सोमं यजति दक्षिणतस्त्वष्टारमित्येकेषाम् ॥ १५ ॥ अत्र राकां पुत्रकामो यजेत सिनीवालीं पशुकामः कुहूं पुष्टिकामः ॥ १६ ॥ राकाया अनुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ १७ ॥ आश्राव्याह—राकां यज इति ॥ १८ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ १९ ॥ सिनीवाल्या अनुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ २० ॥ आश्राव्याह—सिनीवालीं यज इति ॥ २१ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥

कुह्वा अनुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥ आश्राव्याह—कुहूं यज इति ॥ २ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ ३ ॥ परिश्रिते देवानां पत्नीर्यजति । अपरिश्रिते वा ॥ ४ ॥ देवानां पत्नीभ्यो ऽनुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥ आश्राव्याह—देवानां पत्नीर्यज इति ॥ ६ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ ७ ॥ अग्नये गृहपतये ऽनुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ ८ ॥ आश्राव्याह—अग्निं गृहपतिं यज इति ॥ ९ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ १० ॥ पत्नीमन्वारम्भयित्वा स्रुवेण गार्हपत्ये जुहोति—

सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् ।
संजानानौ विजहतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेताम् ॥ स्वाहा ॥ [TB3.7.5.11]

इति ॥ ११ ॥ स्रुवेण होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ॥ १२ ॥ अपरमङ्क्त्वा पूर्वमनक्ति ॥ १३ ॥ चतुर आज्याबिन्दून् होत्र इडामवद्यति[1] षडग्नीधे ॥ १४ ॥ उपहूयमानामिडामन्वारभेते अध्वर्युः पत्नी च ॥ १५ ॥ उपहूतामिडां प्राश्नाति होता प्राश्नात्याग्नीध्रः—

उपहूता पृथिवी मातोप मां माता पृथिवी ह्वयताम् ॥
अग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्याय ॥ [TB 3. 7. 6. 15]

इति ॥ १६ ॥ प्राश्य मार्जयेते ॥ १७ ॥ इडान्तं भवति ॥ १८ ॥ ॥ ८ ॥

शंयुवन्तं वा ॥ १ ॥ यदि शंयुवन्तं कुर्याद् वेदात् तृणमपादाय जुह्वामग्रमञ्ज्यात् स्रुवे मध्यमाज्यस्थाल्यां मूलम् ॥ २ ॥ तस्य स एव कल्पो यः प्रस्तरस्य ॥ ३ ॥ इध्मप्रव्रश्चनान्यन्वाहार्यपचने ऽभ्याधाय पिष्टलेपफलीकरणहोमौ जुहोति ॥ ४ ॥ चतुर्गृहीत आज्ये फलीकरणानोप्य जुहोति—अग्ने ऽदब्धायो ऽशीततनो [1. 1. 13 s] इति प्रतिपद्य स्वाहाकारान्तेन ॥ ५ ॥ आज्येनैव पिष्टलेपं जुहोति—

1 Ga इडामादायाति, Gbc इडामादधाति

उलूखले मुसले यच्च शूर्पे आशिश्लेष दृषदि यत् कपाले ।
अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् ।
यज्ञे या विप्रुषः सन्ति बह्वीरग्नौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि ॥ स्वाहा ॥

[TB 3. 7. 6. 21] इति ॥ ६ ॥ **वेदँ होता पत्न्या उपस्थे त्रिरस्यति**—वेदो ऽसि ॥ वित्तिरसि ॥ विदेय [1. 6. 4 *v*] **इत्येतैर्मन्त्रैः** ॥ ७ ॥ **अस्तमस्तं पत्नी प्रतिनिरस्यति**—निर्द्विषन्तं निररातिं नुद **इति** ॥ ८ ॥ **स्वयं वा पत्न्यास्यते** ॥ ६ ॥ **पुमाँसँ ह जानुका भवतीति विज्ञायते** ॥ १० ॥ **अत्रैके पत्न्या विमोचनँ समामनन्ति** ॥ ११ ॥ **वेदँ होताहवनीयात् स्तृणन्नेति**—घृतवन्तं कुलायिनम् [l. c. *y*] **इत्यनुवाकशेषेण** ॥ १२ ॥ **अत्रैके पार्वणौ होमौ समामनन्ति** ॥ १३ ॥ **स्रुवेण सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोतीति विज्ञायते** ॥ १४ ॥ ॥ ६ ॥

प्रत्याहुती[1] गृहीत्वा वा[2] ॥ १ ॥

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानाँ हविषामाज्यस्य ।
अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् ।
स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ॥ स्वाहा ॥
आश्रावितमत्याश्रावितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे ।
अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् ।
स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ॥ स्वाहा ॥
यद् वो देवा अतिपादयानि वाचाचित् प्रयतं देवहेडनम् ।
अरायो अस्माँ अभिदुच्छुनायते ऽन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतन ॥ स्वाहा ॥
ततं म आऽपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते ।
अयँ समुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुतर्भुवः ॥ स्वाहा ॥

उद् वयं तमसस्परि ॥ उदु त्यम् ॥ चित्रम् ॥ इमं मे वरुण ॥ तत् त्वा यामि ॥ त्वं नो अग्ने ॥ स त्वं नो अग्ने ॥ त्वमग्ने अयासि ॥ प्रजापते ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्धमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीस्तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ स्वाहा ॥

इष्टेभ्यः स्वाहा वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा । दौराध्यै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा ॥ ऋद्ध्यै स्वाहा समृद्ध्यै स्वाहा [TB 3. 7. 11. 1-4] ॥ २ ॥
॥ १० ॥

1 Ga °ति, Gb °तिर् 2 Gac om. वा

या सरस्वती विशोभगीना तस्यै ते[1] स्वाहा ॥ या सरस्वती वेशभगीना तस्यै ते स्वाहा ॥
इन्द्रोपानस्य वेशान् सुमनसः सु[2]जातान् कुरु स्वाहा ॥
यदकर्म यन्नाकर्म यदत्यगाम यन्नात्यगाम यदत्यरीरिचाम यन्नात्यरीरिचाम[3] तत् त्वं विष्णो यज्ञे[4] यज्ञं प्रतिष्ठापय स्वाहा ॥
यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये । विद्विषो विमृधो जहि ॥ स्वाहा ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥ स्वाहा ॥
आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः ।
यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अर्धे[5] ते स्याम ॥ स्वाहा ॥
अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।
अग्ने तदस्य कल्पय त्वँ हि वेत्थ यथातथम् ॥ स्वाहा ॥
पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः ।
अग्ने तदस्य कल्पय त्वँ हि वेत्थ यथातथम् ॥ स्वाहा ॥
यत् पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्तासः ।
अग्निष्टद्धोता क्रतुविद् विजानन् यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ स्वाहा ॥ [TB 3. 7. 11. 4,5]

यदस्य कर्मणो ऽत्यरीरिचं यद् वा न्यूनमिहाकरम् ।
अग्निष्टत् स्विष्टकृद् विद्वान् सर्वँ स्विष्टँ सुहुतं करोतु मे ॥

अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुत आहुतीनां कामानाँ समर्धयित्रे स्वाहा **इति प्राजापत्यां[6]मित्युत्तमाँ हुत्वा ॥ १ ॥ ॥ ११ ॥**

अन्तर्वेद्यूर्ध्वास्तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति—देवा गातुविदः [1. 1. 13u] **इति प्रथमामाहुतिँ हुत्वा बर्हिरनुप्रहरति ॥ १ ॥** वाचि स्वाहा [1. c. v] **इति द्वितीयां** वाते धाः [1. c.] स्वाहा **इति तृतीयाम् ॥ २ ॥ होतृषदनाद् वेदिमभिस्तृणाति**

अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिं जामिं मा हिँसीरमुया शयाना ।
होतृषदना हरिताः सुवर्णा निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने ॥ [TB 3. 7. 5. 13]

इति ॥ ३ ॥ अन्तर्वेदि प्रणीता आसादयति—को वो ऽयोक्षीत् स वो विमुञ्चतु

1 Gc om. त
2 Gc स°
3 DGac om.
4 DGac यज्ञं
5 Gab अथ
6 Gb प्रजापते for प्राजापत्याम्

इति ॥ ४ ॥ ततः पत्नीं विमुञ्चति—इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशम् [1. 1. 10 *g*] **इत्यादाय योक्त्रं पत्नी सहाप उपगृह्णीते ॥ ५ ॥ अञ्जलावस्यै पूर्णपात्रमानयति ॥ ६ ॥ आनीयमाने जपति**—समायुषा सं प्रजया [l. c. *h*] **इत्येताम् ॥ ७ ॥ मुखं विमृज्योत्तिष्ठति**—पुष्टिमती पशुमती प्रजावती गृहमेधिनी भूयासम् **इति ॥ ८ ॥ तत उपवेषमुत्करे पुरस्तात् प्रत्यञ्चं स्थविमत उपगूहति**—

यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन् ।
ये अस्मदपचेतसस्तानस्मभ्यमिहा कुरु ॥
उपवेषोपाविड्ढि नः प्रजां पुष्टिमथो धनम् ।
द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवाननपगान् कुरु ॥ [TB 3. 3. 11. 1, 2]

इति ॥ ९ ॥ योपवेषे शुक् सामुमृच्छतु यं द्विष्मः [l. c. 2] **इति यं द्वेष्टि तस्य नाम गृह्णाति ॥ १० ॥ ॥ १२ ॥**

अथास्मै नामगृह्य प्रहरति—

निरमुं नुद ओकसः सपत्नो यः पृतन्यति ।
निर्बाध्येन हविषेन्द्र एणं पराशरीत् ॥
इहि तिस्रः परावत इहि पञ्चजनाँ अति ।
इहि तिस्रो ऽति रोचना यावत् सूर्यो असद् दिवि ॥
परमां त्वा परावतमिन्द्रो नयतु वृत्रहा ।
यतो न पुनरायसि शश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ [l. c. 3, 4]

इति ॥ १ ॥ हतो ऽसाववधिष्मामुम् [l. c. 4] **इति ब्रूयाद् यं द्विष्यात् ॥ २ ॥ सँस्थिते कपालानि विमुञ्चति**—यानि घर्मे कपालानि [1. 1. 7 *k*] **इति ॥ ३ ॥ एतयैव यजमानो ऽभिमन्त्रयेत ॥ ४ ॥ सँस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालमनुनिर्वपति ॥ ५ ॥ तत्र याथाकामी[3] प्रक्रमे । प्रक्रमात् तु नियम्यते ॥ ६ ॥ सप्तदश सामिधेनीको यथाश्रद्धदक्षिणः ॥ ७ ॥ शर्धवत्यौ संयाज्ये ॥ ८ ॥ अपि वैनँ समानतन्त्रं पौर्णमास्यां निर्वपेत् ॥ ९ ॥ तमेतन्नित्यवदेके समामनन्ति काम्यवदेके ॥ १० ॥ तं यदा निर्वपेन्न तत ऊर्ध्वं विरमेत् ॥ ११ ॥ एवं विहिताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यावज्जीवं यजते । त्रिँशतं वा वर्षाणि त्रिँशतं वा वर्षाणि ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥**[4]

1 DGc °मवधा° for °मधा°

2 D नुम°

3 Gac य°

4 D adds the colophon : तृतीयः ॥ प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥

श्वो भूते यजमानो ब्रह्माणं वृणीते—भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे [TB 3. 7. 6. 1] **इति ॥ १ ॥ वृतो जपति**—अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन सवित्रा प्रसूत आर्त्विज्यं करिष्यामि ॥ देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं दैव्यं ब्रह्माणम् ॥ तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब् जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ऽनुष्टुप् पङ्क्त्यै पङ्क्तिः प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्ब्रह्मणे ॥ ब्रह्म भूर्भुवः सुवः ॥ बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणां बृहस्पते यज्ञं गोपाय [l. c. 1-3] **इत्युक्त्वापरेणाहवनीयमतिक्रम्य दक्षिणतो ब्रह्मसदनात् तृणं निरस्यति**—निरस्तः परावसुः **इति ॥ २ ॥ अप उपस्पृश्य ब्रह्मसदन आहवनीयमभिमुख उपविशति**—इदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामि ॥ प्रसूतो देवेन सवित्रा बृहस्पतेः सदने सीदामि ॥ तदग्नये प्रब्रवीमि तद् वायवे तत् सूर्याय तत् पृथिव्यै **इति ॥ ३ ॥ ॥ १४ ॥**[1]

तत्रैषो ऽत्यन्तप्रदेशो वाग्यत एव मन्त्रवत्सु कर्मसु भवति याथाकामी तूष्णींकेषु ॥ १ ॥ प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छति ॥ २ ॥ आ हविष्कृतः परुषिपरुषि वाचं यच्छतीति विज्ञायते ॥ ३ ॥ अथैकेषां प्रातरनुवाक उपाकृते सामिधेनीषु प्रयाजानूयाजेषु स्तुतशस्त्रेष्विति वाचमेव यच्छेदिति ॥ ४ ॥ अथैकेषां यद्यृचा यदि यजुषा यदि साम्ना क्रियते वाचमेव यच्छेदिति ॥ ५ ॥ अथैकेषामन्यो ऽन्यस्मै वा ऋत्विजो यज्ञसंप्रदायं चरन्ति । यावद् वा ऋचार्त्विज्यं क्रियते होतृष्वेव तावद्यज्ञो भवति । यावद्यजुषाध्वर्युष्वेव तावद् यावत् साम्नोद्गातृष्वेव तावत् । अथ यत्र क्वच यज्ञस्य विहितं ब्रह्मण्येव तावद् यज्ञो भवति । तस्मादेतस्मिन्नन्तर्धौ ब्रह्मा वाचंयमः स्यात् ॥ ६ ॥ स यदि प्रमत्तो व्याहरेदेता एव व्याहृतीरभिव्याहरेत्—भूर्भुवः सुवः **इति वैष्णवीं वाचम् ॥ ७ ॥ यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं संतनोतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥ ॥ १५ ॥**[2]

यत्रैनमामन्त्रयते ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि **इति तत् प्रसौति**—हिं प्रणय यज्ञम् ॥

देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षीणाँ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ॥

ओं प्रणय **इति ॥ १ ॥ यत्रैनमामन्त्रयते** ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि **इति तत् प्रसौति**—हिं प्रोक्ष यज्ञम् ॥

देवता वर्धय त्वं [नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षीणाँ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं] यजमानं च धेहि ॥

1 D ॥ १ ॥ 2 D ॥ २ ॥

ओं प्रोक्ष **इति** ॥ २ ॥ **यत्रैनमामन्त्रयते** ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामि **इति तत् प्रसौति—**

हिं बृहस्पते परिगृहाण वेदिँ स्वगा वो देवाः सदनानि सन्तु ।
तस्यां बर्हिः प्रथताँ साध्वन्तरहिँस्रा नः पृथिवी देव्यस्तु ॥
देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षीणाँ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ॥

ओं परिगृहाण **इति** ॥ ३ ॥ **यत्रैनमामन्त्रयते** ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि[1] **इति तत् प्रसौति—** हिं प्रोक्ष[2] यज्ञम् **इत्येतया** ॥ ४ ॥ ॥ १६ ॥[3]

यत्रैनमामन्त्रयते ब्रह्मन् सामिधेनीरनुवक्ष्यामि **इति तत् प्रसौति**—हिं प्रजापते ऽनुब्रूहि यज्ञम् ॥

देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षीणाँ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ॥

ओमनुब्रूहि **इति** ॥ १ ॥ **यत्रैनमामन्त्रयते** ब्रह्मन् प्रवरायाश्रावयिष्यामि **इति तत् प्रसौति**—हिं वाचस्पते वाचमाश्रावयैतामाश्रावय यज्ञं देवेषु मां मनुष्येषु ॥

देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षीणाँ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ॥

ओमाश्रावय **इति** ॥ २ ॥ **यत्रास्मै प्राशित्रं परिहरति तत् प्रतीक्षते**—सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रति पश्यामि [2. 6. 8. 5] **इति** ॥ ३ ॥ ऋतस्य पथा पर्येहि **इत्याह्रियमाणमभिमन्त्रयते** ॥ ४ ॥ **अप उपस्पृश्य प्रतिगृह्णाति**—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामि [1. c. 6] **इति** ॥ ५ ॥ **व्यूह्य तृणानि पुरस्ताद् दण्डं भूमौ प्रतिष्ठापयति**—पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामि **इति** ॥ ६ ॥ **अवेक्षते**—सुपर्णस्य त्वा गरुत्मतश्चक्षुषावपश्यामि **इति** ॥ ७ ॥ **अथैनदङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्यादायासंम्लेत्यावगिरति**—अग्नेस्त्वास्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणा [2. 6. 8. 6, 7] ॥ इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि **इति** ॥ ८ ॥ **अप आचम्य पुनरेवाप आचामति**—या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदँ शमयन्तु ॥ स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ स्वाहा **इति** ॥ ९ ॥ ॥ १७ ॥[4]

नाभिदेशमभिमृशति—घसीना मे मा संपृक्थाः ॥ ऊर्ध्वं मे नाभेः सीद ॥ इन्द्रस्य त्वा

1 ? D प्रोक्ष्यामि
2 ? Thus all the mss.
3 D ॥ ३ ॥
4 Gac add आश्रावय
5 D ॥ ४ ॥

जठरे सादयामि **इति ॥ १ ॥ प्राणायतनानि संमृशति**—वाङ् म आसन् नसोः प्राणः [5. 5. 9*g*] **इत्येतैर्मन्त्रैर्यथारूपम् ॥ २ ॥ अद्भिः पात्रं प्रक्षाल्य पूरयित्वा प्राङ् निनयति ॥ ३ ॥** दिशो जिन्व **इत्यपरं पूरयित्वाभ्यात्मं निनयति**—मां जिन्व **इति ॥ ४ ॥ यत्रास्मै ब्रह्मभागं परिहरति तत्र पुरा सँस्थायाः प्राश्नीयात् ॥ ५ ॥ यत् किंच यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदभिमृशेत्**—

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् ।
भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम् ॥

इति ॥ ६ ॥ अन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशति—ब्रह्मन् ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वाहुताय मा मा हिँसीरहुतो मह्यँ शिवो भव **इति ॥ ७ ॥ यत्रैनमामन्त्रयते** ब्रह्मन् प्रस्थास्यामः **इति तत् प्रसौति**—हिं देव सवितरेतत्ते प्राह तत् प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा [3. 2. 7 *ab*] ॥ स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहि [2. 6. 9. 3] ॥ ओं प्रतिष्ठ **इति ॥ ८ ॥ सो ऽत्रैवास्त आ यज्ञस्य सँस्थानात् ॥ ९ ॥ सँस्थिते यज्ञे यथान्ववेतमुपनिष्क्रम्याहवनीये समिधमादधाति**—नमः कृताय कर्मणे ऽकृतस्य कर्मणो नमः स्वाहा **इति ॥ १० ॥ आधायोपतिष्ठते**—

अयाड् यज्ञं जातवेदा अदब्धो अन्तरः पूर्वो अस्मिन् निषद्य ।
सन्वन् सनिँ सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं जातवेदो यच्च भद्रम् ॥

प्र णो ... [3]भिवस्यो अस्मान् सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या **इति ॥ ११ ॥ एवं विहितमेवास्येष्टिपशुबन्धेषु ब्रह्मत्वं भवति ब्रह्मत्वं भवति ॥ १२ ॥ ॥ १८ ॥**[4]

[5]इति दर्शपूर्णमासे तृतीयः प्रश्नः ॥[5]

---

1 Gab मृशम°
2 The mss. यास्य
3 D यच्चर्वास्य°, Ga यच्चाद्य°, Gb यदम-स्य°, Gc धेच्चर्वास्य°
4 D ॥ ५ ॥
5-5 D द्वितीयः प्रश्नः ॥, Ga ॥ २ ॥

DIAGRAMS OF VEDIC FIRE ALTARS

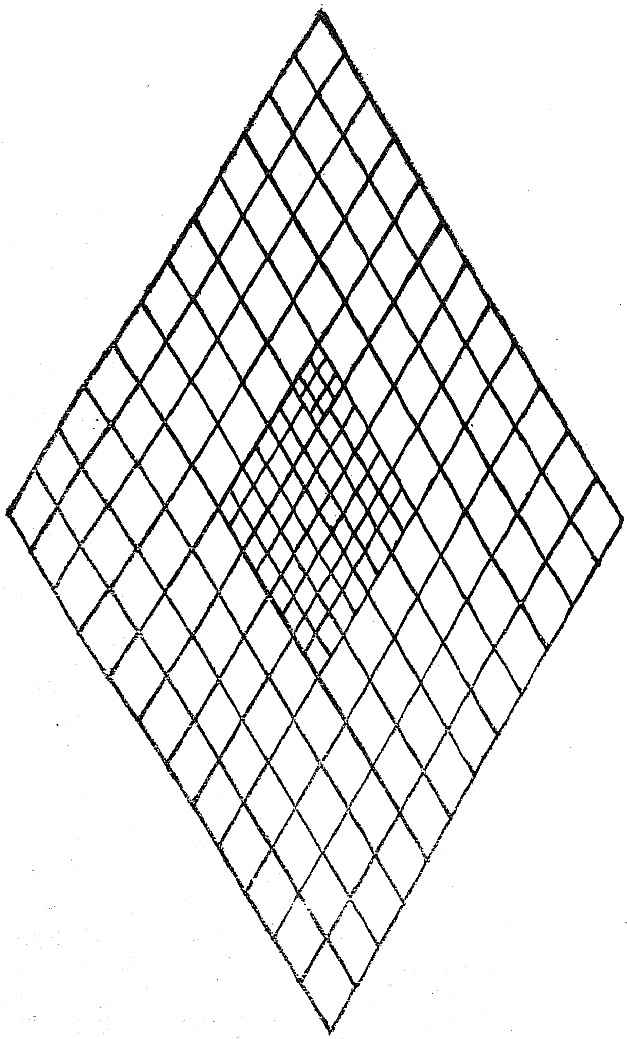
Ubhayataḥ-Praüga and Praüga–Citis

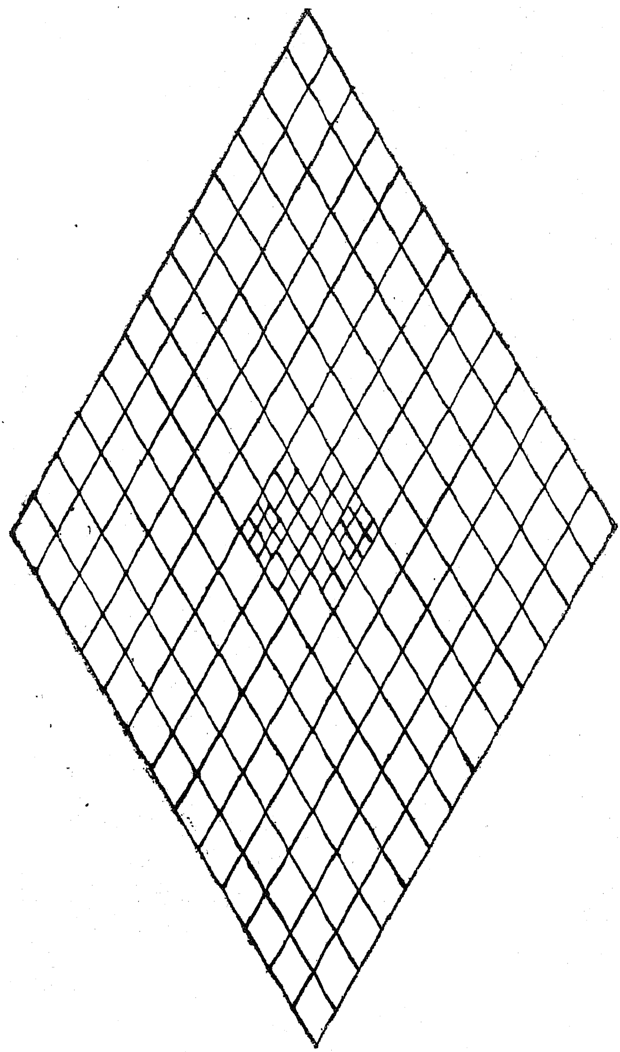
by

RAGHU VIRA

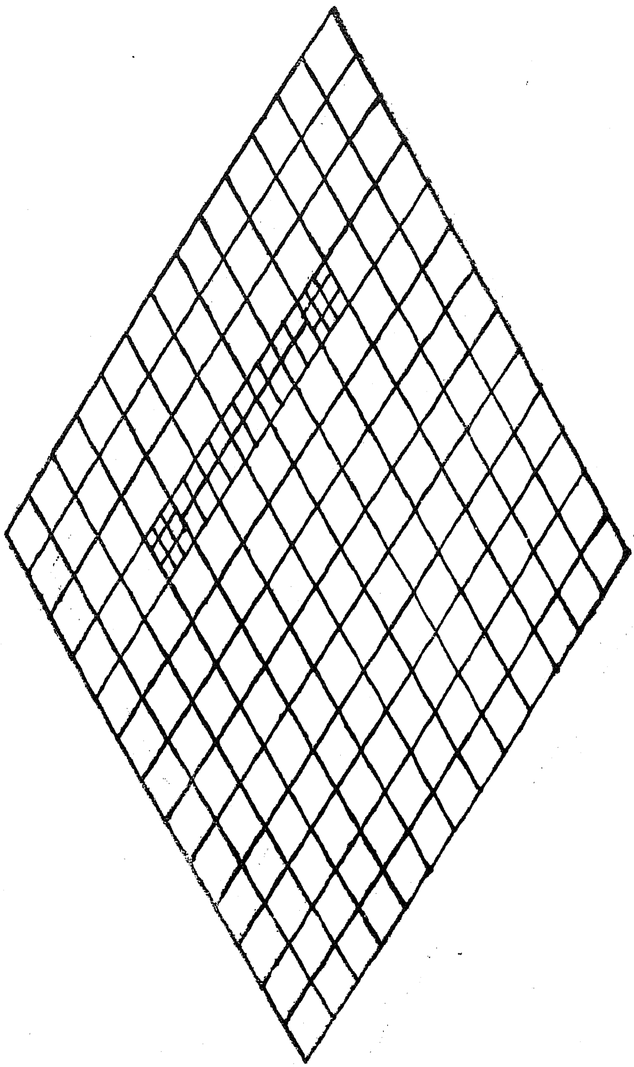
The diagrams are based on three manuscripts, viz., Panjab University Library, Lahore, Nos. 2051, 4453, 5846. Explanations of the diagrams will follow in the next number of the Journal.

(a) Ubhayataḥ-Praüga-Citis

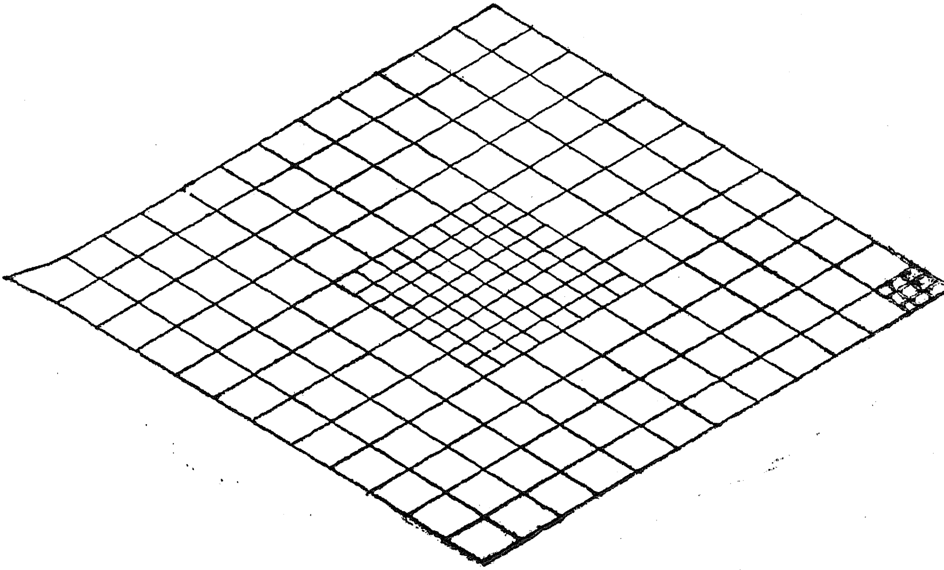

DIAG. 2

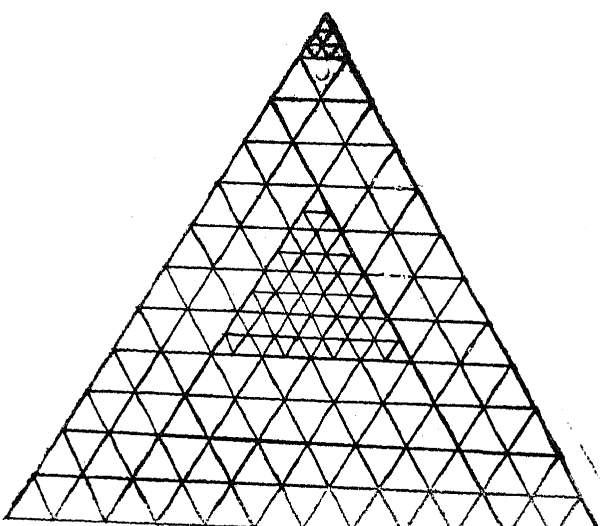

DIAG. 3

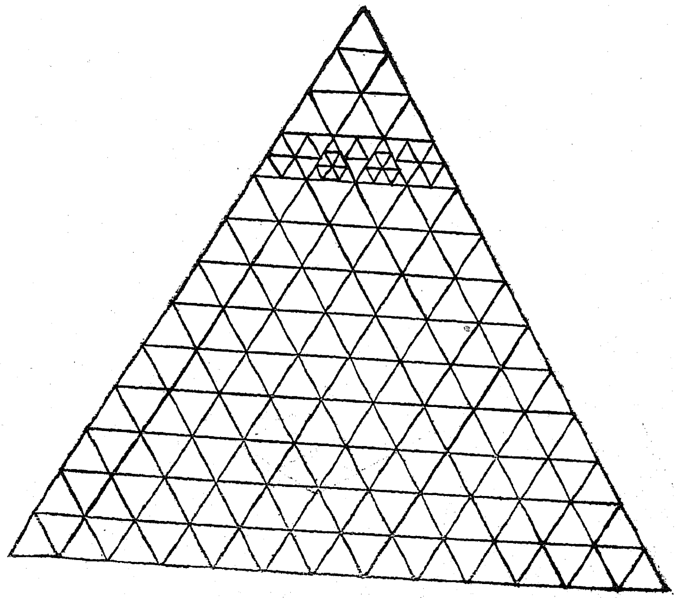

DIAG. 4

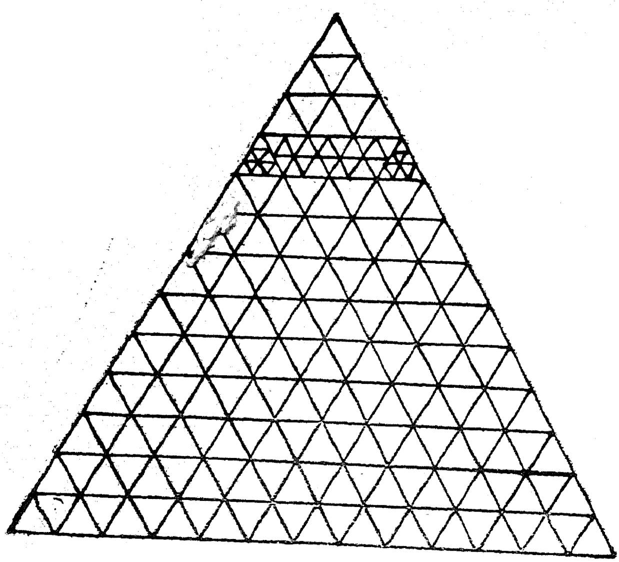
(b) Praüga-Citis

DIAG. 5

DIAG. 6

DIAG. 7